

LIETUVA ANT KARO SLENKSČIO: 1939 M. KARIUOMENĖS MOBILIZACIJA

Vytautas Jokubauskas
Klaipėdos universitetas

Po 1939 m. rugsėjo 17 d. dalinės kariuomenės mobilizacijos Lietuva buvo sutelkusi savo istorijoje gausiausias karines pajėgas. Pastarasis įvykis to meto visuomenėje buvo sutiktas kaip pasirengimo žygiui į Vilnių ženklas, o vėliau dėl demobilizacijos pradėtas vertinti kaip prarasta galimybė pakeisti istorijos tėkmę ir pasipriešinti vėlesnei okupacijai. Istorikas Nerijus Šepetys, analizuodamas 1938–1940 m. Baltijos regiono politinių įvykių įtaką Lietuvos valstybingumui, rašė, kad „galbūt tas mėnuo tarp 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. ir yra „vieta“, kur labiau dera ieškoti lemtingų ultimatumų, kur pasireiškia ir Lietuvos apsisprendimo laisvė (taigi ir randasi lemtingos klaidos galimybė): štai Vokietija įsakmiai per visą rugsėjį ragino atsiimti Vilnių, kariauti prieš Lenkiją ar galiausiai – priimti protektoratą <...>, sovietai ultimatyviai siūlė sudaryti sutartį, fatališkai primenančią protektoratą: buvo galima bandyti priešintis, atsisakyti Vilniaus ir po simbolinės kovos garbingai žūti“¹. 1939 m. mobilizacijos tyrimas chronologiškai būtent ir apima šį minėto autoriaus įvardytą laikotarpį.

Mobilizacijos klausimas historiografijoje paliestas², tačiau esama išeivijos³ kontroversiškų, paremtų daugiausiai atsiminimais, ir Lietuvos autorių⁴ teiginių, kurie bus pateikti šio tyrimo kontekste. Neabejotinai mobi-

¹ Šepetys N. Ne trys ultimatumai // *Naujasis židinys-Aidai*. 2001, Nr. 5, p. 243.

² Vaičėnionis J. Lietuvos kariuomenės skaičiai 1920–1939 m. // *Karo archyvas*. T. 17, 2002, p. 144–180; Vaičėnionis J. *Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo vertuose (1927–1940)*. Vilnius, 2004, p. 159–160; Lesčius V. Lietuvos kariuomenė sovietinės okupacijos išvakarėse // *Karo archyvas*. T. 25, 2010, p. 264–285.

³ Šliogeris V. *Antanas Smetona žmogus ir valstybininkas*. Sodas, 1966, p. 136; Škirpa K. *Lietuvos nepriklausomybės sutemos*. Vilnius, 1996, p. 212.

⁴ Žalys V. Ar rengėsi kariauti su TSRS Pabaltijo valstybės // *Kultūros barai*, 1988, Nr. 8,

lizacijos ir demobilizacijos problemos tyrimams įtakos turėjo tuometinio kariuomenės vado brg. gen. Stasio Raštikio⁵ atsiminimai⁶. Istoriografijoje eksplikuojama nuomonė, kad mobilizacija buvo paskelbta rugsėjo 17 d. dėl SSRS invazijos į Lenkiją⁷, o demobilizacija, siejama su Lietuvos–SSRS derybų Maskvoje pradžia ir lėšų taupymu, – spalio 2 d.⁸ Kita vertus, išeivijoje buvo suformuota nuomonė, kad mobilizacija vyko labai operatyviai⁹. Lietuvos centriniame valstybės archyve¹⁰ aptikus kai kuriais atvejais prieš-

p. 58; **Eidintas A.** *Lietuvos Respublikos prezidentai*. Kaunas, 1991, p. 134; **Truska L.** *Antanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius, 1996, p. 363; *Lietuva 1940–1990*. Vyr. red. A. Anušauskas. Vilnius, 2007, p. 44–45.

⁵ 1940 m. balandžio 23 d. oficialiai atleidžiamam iš kariuomenės vado pareigų S. Raštikiui buvo suteiktas divizijos generolo laipsnis. Žr.: **Surgailis G.** *Lietuvos kariuomenės vadai*. Vilnius, 1992, p. 153. Tačiau straipsnyje visur nurodomas 1939 m. rudenį turėtas brigados generolo laipsnis.

⁶ **Raštikis S.** *Kovose dėl Lietuvos*. T. 1. Vilnius, 1990 [pirmasis leidimas 1956], p. 595–598; **Raštikis S.** *Įvykiai ir žmonės*. T. 3. Kaunas, 1996 [pirmasis leidimas 1972], p. 236–245; **Raštikis S.** *Lietuvos likimo keliais*. T. 4. Kaunas, 1996 [pirmasis leidimas 1982], p. 646–647.

⁷ „Rugsėjo 17 d., kai Raudonoji armija pradėjo žygiuoti į Vakarų Ukrainą ir Vakarų Baltarusiją, Lietuvoje sėkmingai ir labai greitai buvo įvykdyta dalinė kariuomenės mobilizacija – kariuomenė padidėjo nuo 24 tūkst. iki maždaug 100 tūkst. žmonių“. Žr.: **Eidintas A.** *Lietuvos Respublikos prezidentai*. Kaunas, 1991, p. 134.

⁸ „Tačiau spalio 2 d. paskelbta demobilizacija <...>. Keistu sutapimu, tą pačią dieną Lietuvos delegacija, vadovaujama užsienio reikalų ministro J. Urbšio, ir toje delegacijoje dalyvaujant kariuomenės vadui gen. St. Raštikiui, išvyko Maskvon sovietų primestų derybų <...>“. Žr.: **Šliogeris V.** *Antanas Smetona: žmogus ir valstybininkas*. Sodus, 1966, p. 136. „Tačiau jau spalio 2 d., kai vyko derybos su TSRS dėl Vilniaus krašto grąžinimo Lietuvai ir savitarpio pagalbos sutarties tarp Lietuvos Respublikos ir TSRS sudarymo, mobilizuotieji ūmai buvo paleisti.“ Žr.: **Eidintas A.** *Lietuvos Respublikos prezidentai*. Kaunas, 1991, p. 134. „A. Smetona iš esmės kapituliavo dar nepradėjus derybų: spalio 2 d., taupant lėšas, paleido namo prieš dvi savaites (rugsėjo 17 d.) į kariuomenę pašauktus atsarginius.“ Žr.: **Truska L.** *Antanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius, 1996, p. 363. „Vyktant Maskvoje deryboms, A. Smetonai jau trečią kartą per pastaruosius pusantų metų teko spęsti tą pačią dilemą: priešintis smurtui ar pasiduoti. Atrodo, jog Lietuvos prezidentas buvo kapituliavęs dar neprasidėjus deryboms: spalio 2 d. lėšų taupymo sumetimais paleido namo prieš dvi savaites (rugsėjo 17 d.) į kariuomenę pašauktus atsarginius. Kariuomenė sumažėjo nuo 89 470 karių iki 32–33 tūkst.“ Žr.: *Lietuva 1940–1990*. Vyr. red. A. Anušauskas. Vilnius, 2007, p. 44–45.

⁹ „Tais metais [1939 m.] rugsėjo 17 d. sėkmingai ir „žaibišku“ greičiu įvykdyta dalinė kariuomenės mobilizacija. Žr.: **Šliogeris V.** *Antanas Smetona: žmogus ir valstybininkas*. Sodus, 1966, p. 136; **Raštikis S.** *Įvykiai ir žmonės*. T. 3, Kaunas, 1996, p. 240–241.

¹⁰ Dokumentai, susiję su 1939 m. rugsėjo mobilizacija, saugomi Lietuvos centrinio vals-

tarinių duomenų, minėti faktai verčia į 1939 m. rudenį Lietuvoje vykusios kariuomenės mobilizacijos ir demobilizacijos problemą pažvelgti naujai, siekiant nustatyti, kada ir kodėl 1939 m. rudenį Lietuvoje buvo paskelbta ir kaip vyko mobilizacija, demobilizacija ir ar minėti veiksmai turi sąsajų su SSRS invazija į Lenkiją, Lietuvos ir SSRS derybų pradžia. O dėl nuomonių viešajame diskurse ir istoriografijoje apie „praleistą progą“, teikiant Suomijos pavyzdį, pasipriešinti SSRS okupacijai¹¹ aktualu aptarti, kaip ir koku mastu į prasidėjusį Vokietijos ir Lenkijos karą bei SSRS agresiją kėsintis į pastarąją reagavo kitų mažųjų regiono valstybių kariuomenės.

MOBILIZACIJOS PRADŽIA

1939 m. rugpjūtį Lietuvos kariuomenės štabas numatė artėjančią karą ir jam ruošėsi. Pirmiausia buvo nurodyta vieną PAR¹² bateriją iš Kauno perkelti į Linkaičius, o karo aviacijos dalis iškelti iš aerodromų nedidelėmis grupėmis į slaptas aikšteles¹³. 1939 m. rugpjūčio 26 d. Kariuomenės štabo I skyrius pasiūlė pradėti tvarkyti Kauno tvirtovės fortifikacinius statinius, nukreiptus galimomis Lenkijos ir Vokietijos kariuomenių puolimo kryptimis, o PAR vadui rengtis Kauno gynybai, visoje kariuomenėje sustabdyti parengiamuosius darbus rudens manevrams, kurie trukdytų atlikti mobilizaciją. Aukštosios karo mokyklos klausytojus palikti kariniuose daliniuose¹⁴. Tuo pat metu štabas konstatavo, kad kaimyninių valstybių santykiai

tybės archyvo (LCVA) fonduose: 929 – *Kariuomenės štabas* ir 981 – *Mobilizuotos–demobilizuotos karinės dalys*. Informacijos apie nuotaikas visuomenėje vykstant mobilizacijai ir jos vertinimus galima rasti 378 fonde *Valstybės saugumo departamentas*.

¹¹ **Petrauskas R.** *Trečiojo Reicho triumfas. Antrasis pasaulinis karas Europoje*. Pirmą knygą. Vilnius, 2010, p. 376–377.

¹² Tekste vartojamų kariuomenės dalinių pavadinimų sutrumpinimų reikšmės pateiktos straipsnio gale.

¹³ Vykdamas pasirengimų eilę. Kariuomenės štabo I skyriaus referatas, 1939. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1079, l. 11–12.

¹⁴ Kariuomenės štabo 1939 m. rugpjūčio 26 d. siūlymas. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1079, l. 13. Apskritai karo atveju, Lietuvoje paskelbus mobilizaciją, Karo mokyklą buvo planuojama išformuoti, nes buvo akivaizdu, kad vykstant kovoms mažosios valstybės negali tikėtis ilgai išlaikyti savo teritorijas, tad visas pajėgas reikėjo panaudoti fronte, o Karo mokyklą ateityje buvo galima atkurti emigracijoje, kaip Pirmojo pasaulinio karo metu pasielgė Belgija. Žr.: Karo mokyklos į karo metų perėjimo reikalą. 1939 m. gruodžio 28 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 601, l. 104.

„paaštrėjo“, ir nurodė pasienio apsaugai padidinti budrumą, paspartinti kariuomenės dalinių pasirengimo žygiui ir mobilizacijai procesą. Uždraudė keisti dalinių dislokaciją, kilnoti karius ir turtą iš vienos vietos į kitą¹⁵. 1939 m. rugpjūčio 29 d. Valstybės saugumo departamentas (VSD) pranešė, kad rugpjūčio 28 d. iš Vilniaus link Gardino išvyko ešelonai su Lenkijos kariuomene, kai kurie daliniai šia kryptimi žygiuoja pėsčiomis. Dėl mobilizacijos iš Lenkijos į Lietuvą per tris dienas perbėgo 50 mobilizuotų vyrų¹⁶. Apie Lenkijos kariuomenės mobilizaciją Lietuvos spaudoje buvo paskelbta viešai, rugpjūčio 25 d. *Lietuvos aidas* išėjo su antrašte pirmajame puslapyje „Lenkija vakar mobilizavo 600 000 vyrų“¹⁷.

Lietuvos kariuomenė savo pajėgas didinti pradėjo dar iki prasidedant Vokietijos ir Lenkijos karo veiksams, 1939 m. rugpjūčio 28 d., paskelbus apie *ypatinguosius karo pratimus*, į kariuomenę buvo pašaukti atsargos kariai. Kariuomenės štabas nurodymą daliniams dėl *ypatingųjų karo pratimų* perdavė 14.20 val. Į 2-ąjį pėstininkų pulką (PP) iki 20.20 val. atvyko 10 karininkų ir apie 300 kareivių, 29 d. 6.00 val. jau buvo atvykę 18 karininkų (iš 33 pašauktų) ir 888 kareiviai¹⁸, po valandos – 985 kareiviai iš 1 200 pašauktųjų, neatvyko 18 %. Iki 7.00 val. į I inžinierių batalioną prisistatė 1 karininkas ir 111 kareivių, o į tarnybą karo aviacijoje – 179 kareiviai¹⁹. Taigi atsargos kariai, paskelbus *ypatinguosius karo pratimus*, rinkosi sparčiau nei per ankstesnę mobilizaciją, nes į 2-ąjį PP per 16 val. ir 40 min. nuo įsakymo į dalinius perdavimo atvyko 81,35 % pašauktųjų. Šaukimas atlikti *ypatingųjų ir įprastinių karo pratimų* Lietuvoje nebuvo

¹⁵ Kariuomenės štabo I skyriaus 1939 m. rugpjūčio 26 d. įsakymas. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1115, l. 17.

¹⁶ VSD biuletenis Nr. 179, 1939 m. rugpjūčio 29 d. LCVA, f. 378, ap. 10, b. 187, l. 37. Rugsėjo 11–14 d. į Alytaus apskritį iš Lenkijos perbėgo dar apie 50 mobilizuojamų vyrų, jiems buvo leista pasilikti Lietuvoje. Žr.: VSD biuletenis Nr. 197, 1939 m. rugsėjo 16 d. LCVA, f. 378, ap. 10, b. 187, l. 114.

¹⁷ Lenkija vakar mobilizavo 600 000 vyrų. Varšuvos vaizdai, nuotaikos ir naujienos // *Rytinis Lietuvos aidas*, Nr. 474, 1939 m. rugpjūčio 25 d., p. 1.

¹⁸ Atlikti *ypatingųjų karo pratimų* kariai buvo šaukiami į 2-ąjį ir 9-ąjį PP, 3-įjį KP, II PD motorizuotąją pionierių kuopą, I inžinierių batalioną ir karo aviaciją, be to, kartu buvo pašaukti oro sekėjų tinklo kariai. Žr.: Parėdymai dėl *ypatingųjų karo pratimų*, 1939 m. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 558, l. 99.

¹⁹ Paskelbtas šaukimas, 1939 m. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 558, l. 100.

paslaptis, apie tai rašyta ir spaudoje²⁰.

1939 m. rugsėjo 1 d., jau prasidėjus Vokietijos–Lenkijos karui, Lietuvos valstybės gynimo taryba nutarė II PD teritorijoje pagal tvarkaraštį Nr. 4 mobilizuoti PAB²¹. Ji leido kariuomenės vadui, atsižvelgiant į aplinkybes, pašaukti atsargos karius ir taip sustiprinti kariuomenę, o visoms ministerijoms liepė skubiai baigti įgyvendinti KAM anksčiau duotus nurodymus, susijusius su mobilizacija ir gyventojų priešlėktuvinės apsaugos organizavimu. Finansų ministerijai nurodė ieškoti ir įsigyti kuro atsargų, kartu normuoti jo naudojimą šalyje²². 1939 m. rugsėjo 2 d. vyriausybės posėdyje ministro pirmininko pavaduotojas Kazys Bizauskas informavo, kad prasidėjus karui Lenkijos ambasadorius pareiškė, jog jo vyriausybė gerbs Lietuvos neutralitetą, o brg. gen. S. Raštikis kalbėjo apie kariuomenės pasirengimą neutraliteto gynybai. Tame pačiame posėdyje buvo nutarta, kad pašauktieji atlikti *karo pratimų*, kurių šaukimo lapeliuose įrašyta vykti „tuojau“, viešojo transporto priemonėmis bus vežami nemo-kamai. Taip pat nuspręsta, kad kariuomenės vado nurodytoje teritorijoje rengiantis valstybės gynybai gali būti kertami miškai, griaunami pastatai, atliekami įtvirtinimo darbai. Vokiečių arba lenkų prie Lietuvos artėjantys daliniai turėjo būti įspėjami, kad tai – neutralios valstybės siena. Perėjusieji į Lietuvos teritoriją turėjo būti nuginkluojami ir internuojami. Jiems pasipriešinus ginklų, nurodyta panaudoti karinę jėgą²³.

1939 m. rugsėjo 2 d. II PD vadui buvo įsakyta pradėti veikti pagal mobilizacijos tvarkaraštį Nr. 4. Ši divizija Nemuno–Neries bare suformavo 6

²⁰ Ir Lietuva ėmėsi tam tikrų atsargumo priemonių // *Lietuvos aidas*, Nr. 489, 1939 m. rugpjūčio 30 d., p. 1.

²¹ 1939 m. PAB turėjo sudaryti 25 karininkai, 898 kariai ir 132 arkliai, kai kurie PAB turėjo ginti net 50 km barus. Žr.: Kariuomenės intendantūra, 1939 m. rugsėjo 14 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 449, l. 116.

²² Dalyvavo: A. Smetona, brg. gen. J. Černius, K. Bizauskas, brg. gen. K. Musteikis, brg. gen. S. Raštikis, div. gen. Z. Gerulaitis, div. gen. S. Pundzevičius, brg. gen. K. Skučas. Žr.: Valstybės gynimo tarybos 1939 m. rugsėjo 1 d. nutarimas. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 848, l. 216.

²³ Dalyvavo: ministras pirmininkas brg. gen. J. Černius, ministrai K. Bizauskas, brg. gen. K. Musteikis, div. gen. J. Sutkus, A. Tamošaitis, brg. gen. K. Skučas, L. Bistras, J. Krikščiūnas, K. Germanas, kariuomenės vadas brg. gen. S. Raštikis, valstybės kontrolierius K. Šakenis. Žr.: Ministrų tarybos posėdžio 1939 m. rugsėjo 2 d. protokolai. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 1080, l. 157.

PAB. IV–VI PAB buvo pavaldūs Marijampolės PR (9-ojo PP) vadui, VII ir VIII PAB – Prienų PR (5-ojo PP II bataliono) vadui, IX – Kaišiadorių PR (2-ojo KP) vadui. Iki priedangos veiksmų pradžios minėti PAB buvo pavaldūs tų apskričių karo komendantams²⁴. Tačiau iš VI PAB vado įsakymo aiškėja, kad šis batalionas pietiniame pasienyje ties Kalvarija pradėtas formuoti ne rugsėjo 2 d., o dar 1 d. 19.00 val.²⁵ Pagal 1939 m. rugsėjo 1 d. patvirtintus etatus PAB turėjo būti 25 karininkai ir 898 kariai²⁶. Tačiau po rugsėjo pradžios mobilizacijos ne visi PAB buvo numatytos sudėties, nes IX PAB buvo 22 karininkai ir 753 kariai²⁷, XII PAB – 19 karininkų ir 695 kariai²⁸.

1939 m. rugsėjo 16 d. Lietuvos karinė vadovybė kreipėsi į vyriausybę, kad karo atveju pirmiausia iš Kauno ir pasienio apskričių į krašto gilumą būtų evakuotos gynybai ir valstybei reikalingas vertybės. Informuota, kad KAM jau parengė karinio turto evakavimo planą ir siūlo tai padaryti kitoms ministerijoms. Rekomenduota neplanuoti evakuacijai naudoti geležinkelių ir iš pasienio apskričių turtą evakuoti per 1, o iš Kauno – per 2–3 paras. Buvo numatyti evakuacijos punktai: Joniškis, Biržai, Pušalotas ir Šiauliai²⁹. Tą pačią rugsėjo 16 d. Lietuvos vyriausybė, remdamasi Konstitucijos 141 str., nutarė prašyti Respublikos Prezidento skelbti pasienio apsaugos, priedangos, dalių ir dalinę ginkluotųjų pajėgų mobilizaciją. Taip pat buvo nutarta uždaryti administracinę Lietuvos ir Lenkijos liniją³⁰.

Taigi dar iki Vokietijos–Lenkijos karo pradžios Lietuvos kariuomenė

²⁴ **Lesčius V.** Lietuvos kariuomenė sovietinės okupacijos išvakarėse // *Karo archyvas*. T. 25, 2010, p. 265.

²⁵ VI PAB vado 1939 m. rugsėjo 1 d. įsakymas. LCVA, f. 838, ap. 1, b. 7, l. 2.

²⁶ **Lesčius V.** Lietuvos kariuomenė sovietinės okupacijos išvakarėse // *Karo archyvas*. T. 25, 2010, p. 265.

²⁷ IX PAB kareivių 1939 m. rugsėjo 15 d. sudėties žinios. LCVA, f. 766, ap. 1, b. 80, l. 102.

²⁸ XII PAB vado 1939 m. rugsėjo 21 d. įsakymas Nr. 2. LCVA, f. 766, ap. 1, b. 90, l. 1–12 ap. l.

²⁹ **Lesčius V.** Lietuvos kariuomenė sovietinės okupacijos išvakarėse // *Karo archyvas*. T. 25, 2010, p. 270.

³⁰ Posėdyje dalyvavo: ministras pirmininkas brg. gen. J. Černius, ministrai K. Bizauskas, brg. gen. K. Musteikis, A. Tamošaitis, div. gen. J. Sutkus, brg. gen. K. Skučas, L. Bistras, J. Krikščiūnas, K. Germanas, valstybės kontrolierius K. Šakenis ir kariuomenės vadas brg. gen. S. Raštikis. Žr.: Ministrų tarybos posėdžio 1939 m. rugsėjo 16 d. protokolas. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 1080, l. 167–167 a. l.

buvo didinama rengiant *ypatinguosius* ir *įprastinius karo pratimus*. Pirmuosius derėtų vertinti kaip riboto masto „slaptą“ mobilizaciją, kokia buvo vykdoma ir 1939 m. kovo 22 d. netenkant Klaipėdos krašto³¹. Pagal 1937 m. mobilizacijos planus *ypatingieji karo pratimai* buvo vienas iš kariuomenės mobilizacijos tvarkaraščių³². Be to, tiek skelbiant *ypatinguosius karo pratimus*, tiek mobilizaciją pagal tvarkaraštį Nr. 11 atsargos kariai turėjo gauti vienodus rožinės spalvos šaukimo ir raginimo lapelius³³.

MOBILIZACIJOS PRIEŽASTYS

Tradiciškai būtų galima pasiremti amžininkų atsiminimais teigiant, kad „mobilizacija buvo paskelbta siekiant sustiprinti demarkacijos linijos apsaugą ir priglausti Lenkijos karius, jei jie pareitų į Lietuvą <...>“³⁴ Šis teiginys pagrįstų rugsėjo 17 d., bet ne rugsėjo pradžios mobilizaciją, kai karas buvo tik prasidėjęs ir jo eiga dar nebuvo aiški. Be to, Lietuvos kariuomenės veiksmus 1939 m. rugsėjį derėtų analizuoti operacijų planų, ypač plano Nr. 2 „V+L“, kontekste, kuris iš esmės buvo skirtas naudoti plataus masto regioninio karo atveju. Žinoma, geopolitinės aplinkybės nuo 1937 m., kai planas buvo parengtas, iki 1939 m. rudens gerokai pasikeitė, nes numatyti SSRS ir Vokietijos sąjungą, žinant jų ideologinius prieštaravimus, buvo sunku. Operacijų planas Nr. 2 „V+L“ būtų panaudotas bendros Vokietijos ir Lenkijos agresijos atveju, kai Latvija yra neutrali, o SSRS nusiteikusi draugiškai. Manoma, jog „Lietuva tiek vokiečiams, tiek lenkams yra per menkas objektas, kad dėl jo vertėtų rizikuoti plataus masto karu“³⁵, juolab tikintis SSRS karinės paramos. Buvo numatyta, kad kilus konfliktui tarp didžiųjų kaimyninių šalių Lietuvos kariuomenės mobilizacija turėtų prasidėti anksčiau, nelaukiant invazijos³⁶.

³¹ **Jokubauskas V.** Lietuvos kariuomenės parengti Klaipėdos krašto gynimo planai ir realybė 1939 metais // *Klaipėdos krašto aneksija 1939 m.: politiniai, ideologiniai, socialiniai ir kariniai aspektai (Acta Historica Universitatis Klaipedensis. T. 21)*. 2010, p. 99–100.

³² Kariuomenės mobilizacijos reikalu [1940 m.]. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 591, l. 29.

³³ Mobilizacijai pagal tvarkaraštį Nr. 12 šaukimo ir raginimo lapeliai buvo balti, o pagal tvarkaraštį Nr. 4 – geltoni. Žr.: Kariuomenės štabo 1939 m. rugsėjo 25 d. įsakymo nuorašas. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 848, ap. l. 221.

³⁴ **Musteikis K.** Generolo Stasio Raštikio trečioji knyga // *Naujoji viltis*, 1973, Nr. 5, p. 74.

³⁵ Operacijų planas Nr. 2 „V+L“ 1937 m. sausio 12 d. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 994, l. 3.

³⁶ **Jokubauskas V.** Lietuvos kariuomenės kariniai planai ir resursai eventualaus karo su Lenkija atveju 1938–1939 m. // *Karo archyvas*. T. 26, 2011, p. 302–306.

Pradiniame Vokietijos ir Lenkijos karo etape Lietuvos kariuomenės štabo I skyrius padarė išvadą, kad Vokietija neturėtų pažeisti Lietuvos neutraliteto, kol vyks manevrinis karas³⁷. Kariaujančių šalių kariuomenių įsiveržimo į Lietuvos teritoriją buvo galima tikėtis tik karui virtus poziciniu, kai kuri nors pusė sumanytų pulti per Lietuvą. Tokio manevro pavojus grėsė Suvalkijai, svetimų kariuomenių daliniai galėjo pasiekti Alytų ir Merkinę. Štabe buvo susirūpinta Pietų Lietuvos gynyba, tam skirtos pajėgos turėjo telktis Vilkaviškio–Prienų–Marijampolės rajone³⁸. Nuogąstauta, kad viena iš kariaujančių pusių Lietuvai nepateiktų ultimatumo ir nepareikalautų praleisti jos dalinių. Be to, bijota, kad, priartėjus frontui prie Lietuvos sienų, vokiečių „prispausta“ Lenkijos kariuomenė gali pereiti administracinę liniją. Nemobilizuota Lietuvos kariuomenė nebūtų pajėgusi internuoti didesnių dalinių, dėl to galėjo būti pažeistas Lietuvos neutralitetas. Anot Kariuomenės štabo, Lietuvos geopolitinė padėtis dėl prasidėjusio karo ypač pablogėjo. Jis pateikė neutralios Belgijos pavyzdį, kuri paskelbė mobilizaciją³⁹. Belgijos vyriausybė jau 1939 m. rugpjūčio 26 d. gavo karaliaus įsakymą dėl mobilizacijos, kuri galėjo būti dalinė arba vykdoma palaipsniui⁴⁰, o naktį iš rugpjūčio 27-osios į 28-ąją Belgijoje prasidėjo mobilizacija pagal planą „B“⁴¹.

Kaip minėjome, Vokietija veržtis per Lietuvą galėjo tuo atveju, jei lenkams būtų pavykę stabilizuoti frontą ir pereiti prie pozicinio karo, nes vokiečiai gyvybiškai buvo suinteresuoti kuo skubiau Rytuose baigti karinę operaciją, kad pajėgas galėtų permesti į Vakarus. Ta riba, ties kuria lenkai eventualiai galėjo sustabdyti vokiečių puolimą (ofensyvą), buvo linija Augustavo kanalas–Bebro–Narevo–Vyslos–Sanos upės ir Pšemyšlis. Čia buvo pastatyta galinga XIX a. žiedinė Austrijos–Vengrijos tvirtovė⁴².

³⁷ Kariuomenės štabo I skyriaus 1939 m. rugsėjo 6 d. referavimas. LCVA, ap. 929, ap. 3, b. 1079, l. 16–17.

³⁸ **Lesčius V.** Lietuvos kariuomenė sovietinės okupacijos išvakarėse // *Karo archyvas*. T. 25, 2010, p. 267.

³⁹ Mūsų dalinės mobilizacijos reikalu. Kariuomenės štabo I skyriaus referatas, 1939 m. rugsėjis. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1079, l. 15.

⁴⁰ Belgijos saugumo priemonės // *Lietuvos aidas*, Nr. 481, 1939 m. rugpjūčio 27 d., p. 2.

⁴¹ Belgai pavyzdingai mobilizuojausi // *Rytinis Lietuvos aidas*, Nr. 482, 1939 m. rugpjūčio 28 d., p. 1; Vieša mobilizacija Belgijoje // *Vakarinis Lietuvos aidas*, Nr. 484, 1939 m. rugpjūčio 28 d., p. 1.

⁴² Lietuvos kariuomenės štabo I skyriaus referavimas, 1939 m. rugsėjis. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1079, l. 16–17.

Minėta Narevo–Vyslos–Sanos upių riba buvo vienintelė galima natūrali gynybinė linija išilgai visos šalies, kuria patyrę pralaimėjimą pasienio mūšiuose lenkai nesėkmingai bandė pasinaudoti⁴³. Priešingu atveju pietuose frontas būtų rėmęsis į Karpatų kalnus ir minėtą Pšemyšlio tvirtovę, taigi puolamajam manevrui *Vermachtas* galėjo pasirinkti tik šiaurinį sparną – veržtis per Lietuvos teritoriją. Iki to laiko, kol Vokietijos pajėgos pasieks minėtą ribą Lenkijoje, turėjo būti įvykdyta bent dalinė Lietuvos pajėgų mobilizacija ir jos sutelktos priešintis. Tam Pietų Lietuvoje tiko Amalvos ir Žuvinto balų–Dusios ir Seirijo ežerų, Nemuno riba. Prognozuota, kad Vokietijos pajėgų manevras į šiaurę nesieks toliau Alytaus, tačiau tai neišvengiamai reišktų Vokietijos ir Lietuvos karo, kuriame pastaroji būtų tapusi Lenkijos ir kitų su Vokietija kariaujančių šalių sąjungininke, pradžia⁴⁴.

Pagal jau minėtą 1939 m. rugsėjo pradžioje parengtą planą, įvykdžius visuotinę Lietuvos kariuomenės mobilizaciją, I PD turėjo telktis Alytaus, Simno ir Seirijų rajone, 1-asis batalionas – Merkinėje, II PD daliniai su tankų kuopa – išsiskleisti Suvalkijoje: Marijampolėje – 9-asis PP, Vilkaviškio ir Pilviškių rajone – 2-asis KP, tankų būrys, inžinierių kuopa ir motorizuota prieštankinė kuopa (beje, apie pastarojo dalinio, tiksliau – prieštankinio bataliono, egzistavimą karo atveju byloja mobilizacijos tvarkaraštis⁴⁵), Prienuose – 11-asis PP, Kaune turėjo išsidėstyti ne tik dalis II PD, bet ir kiti daliniai – 5-asis ir 16-asis PP, 1-asis KP, tankų kuopa, karo aviacija ir t. t., 2-asis PP – Kėdainiuose, 3-iasis KP, tankų būrys, prieštankinė kuopa ir inžinierių dalinys – Tauragėje. III PD – Šiaulių, Kuršėnų, Bubių, IV PD – Seredžiaus, Raseinių, Ariogalos, o V PD – Pociūnėlių, Krakių, Pašušvio, Baisogalos rajonuose⁴⁶, kur pagal operacijų planą Nr. 1 „V“ buvo numatyta sutelkti pagrindines mobilizuotos Lietuvos kariuomenės pajėgas⁴⁷. Žemėlapyje Lietuvos kariuomenės štabas

⁴³ **Petrauskas R.** *Trečiojo Reicho triumfas. Antrasis pasaulinis karas Europoje*. I knyga. Vilnius, 2010, p. 233, 251, 253.

⁴⁴ Lietuvos kariuomenės štabo I skyriaus referavimas, 1939 m. rugsėjis. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1079, l. 16–17.

⁴⁵ 1940 m. mob. direktyvos priedas Nr. 1. 1940 m. vasario 23 d. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1131, l. 22–32.

⁴⁶ Žemėlapis, 1939 m. rugsėjis. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1079, l. 18.

⁴⁷ **Jokubauskas V.** Tuščias šūvis: galimybės atremti Vokietijos karinę grėsmę 1939 metais // *Istorija*, Nr. 73, 2009, p. 31.

pažymėjo, kad *Vermachtas* gali veržtis per Suvalkų trikampį (Lenkijos teritoriją) Pilypavo–Punsko kryptimi, vėliau – Lazdijų–Leipalingio–Druskininkų kryptimi bei palei Punsko–Simno–Alytaus–Varėnos geležinkelio liniją⁴⁸. Buvo akivaizdu, kad pajėgų dydžiu ir materialiaisiais ištekliais Lietuvos kariuomenė jokiam eventualiam priešui karo atveju neprilygs, tačiau manyta, jog vykstant plataus masto regioniniam konfliktui priešininkas negalės į Lietuvą nukreipti visų savo pajėgų⁴⁹. Apskritai Lietuvos karinė strateginė padėtis 1939 m. rugsėjį, kai vokiečiai likvidavo vadinajamą lenkų koridorių, pablogėjo, nes *Vermachtas* prieš Lietuvą galėjo panaudoti ne tik Rytų Prūsijoje buvusius dalinius, kaip anksčiau, bet ir gana operatyviai sausuma permestas kitas savo pajėgas⁵⁰. Įvertinus Rytprūsių gyventojų skaičių buvo tikimasi, kad šioje provincijoje Vokietija galės mobilizuoti 6 pirmos bangos, 3 antros bangos PD ir 1 KD. Prasidėjus Vokietijos–Lenkijos karui Rytprūsiuose buvo sutelkta III *Vermacht* armija, kurią, preliminariais Lietuvos kariuomenės štabo vertinimais, sudarė 14 divizijų, iš jų 10 suformuotų vietoje ir 4 atgabentos iš Vokietijos⁵¹. Tačiau III armijoje rugsėjo kampanijos pradžioje buvo 7 PD, tankų divizija, 1 KB, 3 PB ir kitų mažesnių dalinių⁵², 6 PD, kaip ir KB, buvo suformuotos Rytų Prūsijoje, o viena – 12-oji PD – permesta iš Schwerino (Mecklenburgo-Schwerino provincijos). Rytprūsiuose, permetus iš Vokietijos 7-ąją tankų pulką ir kai kuriuos SS dalinius, buvo suformuota ir tankų divizija

⁴⁸ Žemėlapis, 1939 m. rugsėjis. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1079, l. 18.

⁴⁹ Gen. št. plk. A. Šova, Kariuomenės organizacija, 1939 m. LCVA, f. 506, ap. 1, b. 243, ap. 1 l.

⁵⁰ Lietuvos kariuomenės duomenimis, 1939 m. nuolatinę Vokietijos kariuomenę Rytų Prūsijoje sudarė apie 60 000 karių. Žr.: **Jokubauskas V.** David gegen Goliath: Perspektiven eines militärischen Konflikts zwischen Litauen und Deutschland in den Jahren 1938–1940 // *Annaburger Annalen*, 2010, Nr. 18, S. 274–275.

⁵¹ Vokietijos karinė veikla 1939 m. Lietuvos kariuomenės štabas, 1940 m. gegužės 1 d. LCVA, f. 929, ap. 2, b. 1084, ap. 1 l. 19.

⁵² III armiją sudarė: 1-asis korpusas (11-oji ir 61-oji PD bei *Kempft* tankų divizija), 21-asis korpusas (21-oji ir 228-oji PD), *Vodrig* korpusas (1-oji ir 12-oji PD), 1-oji KB, 217-oji PD, 2 tvirtovių PB, *Danzig* PB ir kiti daliniai. Vokietija Rytprūsioose prieš Lenkiją kampanijos pradžioje nukreipė 6,5 divizijos, 144 460 karių, 878 artilerijos pabūklus ir minosvaidžius, 221 tanką. Žr.: **Мельтюхов М. И.** 17 сентября 1939. Советско-польские конфликты 1918–1939. Москва, 2009, с. 259, 276.

*Kempf*⁵³. Be to, pasienyje su Lietuva ir Rytprūsių karinėse įgulose buvo ir kitų, pvz., *Landvero*, karo aviacijos ir laivyno, dalinių, taigi apskritai vokiečių pajėgas provincijoje Lietuvos kariuomenės štabas įvertino gana neblogai, nors ir nevisiškai tiksliai.

Aiškėja, kad 1939 m. rugsėjo pradžioje buvo baiminamasi Vokietijos invazijos į Pietų Lietuvą, o tai galėjo atrodyti visiškai realu, turint omenyje Pirmojo pasaulinio karo patirtį, kai Vokietija įsiveržė į neutralią Belgiją, kad apeitų Prancūzijos pajėgų kairįjį sparną. Tad Lietuvos kariuomenės štabo reakcija buvo atitinkama galiojusių gynybinių planų ir ankstesniame kare Vokietijos taikytos strategijos kontekste. Be to, geopolitinė padėtis regione 1939 m. stipriai pakito, Maskvoje nesėkmingai vyko trišalės SSRS, D. Britanijos ir Prancūzijos derybos dėl saugumo garantijų regiono valstybėms ir sąjungos prieš Vokietiją. Nors D. Britanija vienašališkai suteikė Lenkijai saugumo garantijas⁵⁴, netiesiogiai jas taikydama ir Lietuvai, regionas netapo stabilus, tai gal tik paskatino Lenkiją elgtis „drąsiau“. Tuo metu Lietuva, kaip ir kitos Baltijos šalys, laikėsi neutralumo politikos, kuri, neparemta nei pačių valstybių individualia, grėsmės atitinkančia karine galia, nei jų gynybine koalicija ar išorės garantijomis, buvo labiau deklaratyvi ir atvedė į aklavietę, kai buvo prarastas valstybingumas⁵⁵. Vokietijai ir SSRS pasirašius Molotovo–Ribbentropo paktą⁵⁶, Lietuva tikėtis SSRS karinės ar diplomatinės paramos Vokietijos agresijos atveju vargu ar galėjo. Be to, buvo žinoma ir apie Vokietijos planus paversti Lietuvą savo protektoratu. Parengiamasis J. Ribbentropo pokalbis su K. Škirpa dėl Vokietijos ir Lietuvos sutarties sudarymo įvyko 1939 m. rugsėjo 19 d. (vėliau ir 21 d.). Dar tą pačią dieną E. Zechlinas oficialiai

⁵³ Keturios iš 7 minėtų PD buvo pirmosios bangos (1-oji, 11-oji, 12-oji ir 21-oji PD), viena – 61-oji PD (suformuota Insterburge 1939 m. rugpjūčio 8 d.) – antrosios bangos, o dvi – 217-oji ir 228-oji – trečiosios (pirmoji suformuota 1939 m. rugpjūčio 17 d. iš Allensteino *Landvero*, antroji – iš Elbingo *Landvero* 1939 m. rugpjūčio 16 d.). Visos trys antrosios ir trečiosios bangos PD iš pradžių buvo formuojamos kaip mokomosios. Žr.: **Залесский К.** *Вооруженные силы III Рейха. Полная энциклопедия.* Москва, 2008, c. 261–263, 267, 276, 298.

⁵⁴ Lenkijos ir Prancūzijos susitarimai dėl karinės pagalbos karo atveju buvo pasirašyti anksčiau.

⁵⁵ Plačiau apie Baltijos šalių neutralumo politiką žr.: **Kasparavičius A.** *Lietuva 1938–1939 m. Neutraliteto iliuzijos.* Vilnius, 2010.

⁵⁶ Plačiau žr.: **Šepetys N.** *Molotovo–Ribbentropo paktas ir Lietuva.* Vilnius, 2006.

pakvietė Juozą Urbšį atvykti į Gdanską rugsėjo 23-įją, tačiau paskui šis vizitas buvo atidėtas, o Vokietijai susitarus su SSRS dėl įtakos sričių perdalijimo išvis neįvyko⁵⁷. 1939 m. rugsėjo 25 d. Berlyne buvo parengtas „saugumo sutarties“, kuria remiantis Lietuva faktiškai būtų virtusi Vokietijos protektoratu, projektas. Tą pačią rugsėjo 25 d. Adolfas Hitleris pasirašė direktyvą Nr. 4, pagal kurią Rytų Prūsijoje turėjo būti laikomos „pasirengusios pajėgos, kurių pakaktų greitai užimti Lietuvą net ginkluoto pasipriešinimo atveju“⁵⁸.

Nuo pat karo veiksmų pradžios abiejų kariaujančių valstybių karo lėktuvai skraidė virš Lietuvos. 1939 m. rugsėjo 2 d. Karo aviacijos viršininkas brg. gen. inž. Antanas Gustaitis kariuomenės vadą informavo, kad jau pirmosiomis karo dienomis ir vokiečių, ir lenkų karo aviacija pažeidė Lietuvos oro erdvę⁵⁹. 1939 m. rugsėjo 10 d. apie 10 val. prie Jurbarko nusileido Vokietijos žvalgybinis lėktuvas. Jo igula, kurią sudarė leitenantas ir puskarininkis, iš pradžių atsisakė paklusti Lietuvos policijai, bet vėliau pasidavė⁶⁰.

1939 m. balandžio 11 d. A. Hitleris pasirašė direktyvą dėl ginkluotųjų pajėgų rengimo 1939–1940 m. karui. Joje teigiama, kad poziciją dėl limitrofinių valstybių lems Vokietijos kariniai poreikiai, todėl prirėkus teritorijos iki Dauguvos upės gali būti okupuotos. Karo su Lenkija metu Lietuvos pasienyje *Vermachtas* turėjo pasirengti gynybai tuo atveju, jei lenkų pajėgos pereitų per Lietuvos teritoriją į Rytprūsius⁶¹. Nors minėtoji A. Hitlerio direktyva Vokietijos vyriausiosios karinės vadovybės iniciatyva buvo pakeista atsisakant teritorijų iki Dauguvos upės okupacijos sumanymo, kaip pareikalausiančio atitraukti daug pajėgų iš pagrindinės

⁵⁷ 1939 m. rugsėjo 28 d. SSRS ir Vokietija pasirašė susitarimą, pagal kurį Lietuva mainais į Lenkijos Liublino vaivadiją pateko į SSRS įtakos sferą. Žr.: Šepetys N. Lietuva Trečiojo reicho taikiklyje: neįvykusi protektorato istorija (1939–1941) // *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*. Sud. A. Anušauskas, Č. Laurinavičius. Vilnius, 2007, p. 46–49.

⁵⁸ Lebedeva N. SSRS ir Pabaltijys 1939–1941 metais (Lietuvos pavyzdys) // *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*. Sud. A. Anušauskas, Č. Laurinavičius. Vilnius, 2007, p. 65–66.

⁵⁹ Karo aviacijos viršininko 1939 m. rugsėjo 2 d. raportas kariuomenės vadui. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1115, l. 21.

⁶⁰ VSD biuletenis Nr. 191 1939 m. rugsėjo 11 d. LCVA, f. 378, ap. 10, b. 187, l. 93

⁶¹ Усовский А. Проданная Польша. Истоки сентябрьской катастрофы. Минск, 2010, c. 112–113.

karo veiksmų arenos⁶², vis dėlto tai nereiškia, kad esant būtinybei planai negalėjo būti vėl pakeisti. Latvija, įvertinusi šią galimą Vokietijos grėsmę, 1938 m. parengė operacijų planą „D“⁶³.

Karo išvakarėse ir jam prasidėjus Lenkija stengėsi užsitikrinti Lietuvos jei ne paramą, tai bent neutralumą, nes lietuviams prisijungus prie Vokietijos puolimo jos frontas būtų dar pailgėjęs apie 400 km į šiaurės rytus⁶⁴. 1939 m. rugsėjį Lietuvos kariuomenės štabe buvo manoma, kad Lenkija, nenorėdama pabloginti savo strateginės padėties ir pailginti fronto linijos bei sudaryti galimybių *Vermachtui* pulti per Lietuvos teritoriją, akceptuos pastarosios neutralumą⁶⁵.

Savo atsiminimuose brg. gen. S. Raštikis mini nuogastavimus: ar lenkai nesulaužys Lietuvos neutraliteto, „ar nesugalvos pulti vokiečius per Suvalkiją į Rytprūsius?“⁶⁶ Lietuvos kariuomenės štabe buvo žinomas Lenkijos gen. Julijaus Rómmelio karo veiksmų planas – pulti Vokietijos pajėgų kairįjį sparną Rytprūsioje per Suvalkiją⁶⁷. Iki XX a. trečiojo dešimtmečio karo su Vokietija atveju buvo nusistatyta laikytis koncepcijos, kad lenkų ir prancūzų pajėgos puls Berlyno kryptimi, vėliau prioritetiniu Lenkijos pajėgų puolimo objektu buvo vadinami Rytprūsiai. O 1936 m. Lenkijos kariuomenės generalinis štabas parengė naują karo su Vokietija planą, kuriame buvo numatyta, kad lenkų pajėgos turės ginti pietinį ir vakarinį pasienį ir pulti Rytų Prūsiją⁶⁸. Tačiau 1939 m. rugpjūčio 28 d. Lenkijos karo atašė Lietuvoje plk. Leonas Mitkiewiczus (*Leon Mitkiewicz*), nors ir neturėdamas jokios informacijos ir įgaliojimų apie tai kalbėti, užtikrino, kad Lietuvos neutralumo Lenkija nepažeis⁶⁹. Taigi puolimo iš Lenkijos pusės per Suvalkiją nebuvo laukiama, nors, kita vertus, dar

⁶² Šepetys N. *Molotovo–Ribbentropo paktas ir Lietuva*. Vilnius, 2006, p. 242–243.

⁶³ Jokabauskas V. Lietuvos kariuomenės kariniai planai ir resursai karo su Lenkija atveju 1938–1939 m. // *Karo archyvas*, T. 26, 2011, p. 305.

⁶⁴ Raštikis S. *Lietuvos likimo keliais*. T. 4. Kaunas, 1996, p. 268–269.

⁶⁵ Lietuvos kariuomenės štabo I skyriaus referavimas, 1939 m. rugsėjis. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1079, l. 16–17.

⁶⁶ Raštikis S. *Lietuvos likimo keliais*. T. 4. Kaunas, 1996, p. 276–277.

⁶⁷ Ten pat, p. 276–277.

⁶⁸ Мельтюхов М. И. 17 сентября 1939. Советско- польские конфликты 1918–1939. Москва, 2009, с. 260.

⁶⁹ Mitkiewicz L. *Kauno atsiminimai*. Vilnius, 2002, p. 249.

neprasidėjus ar vykstant karui ir nežinant visų aplinkybių, visiškai atmesti galimybės, kad Lenkijos pajėgos gali bandyti veržtis per Suvalkiją į Rytprūsius, nebuvo galima. Juk niekas nesitikėjo, kad vokiečiai puls tokiu greičiu ir lenkų pajėgos nesugebės įsitvirtinti anksčiau minėtų upių pozicijose bandydamos stabilizuoti frontą. Be to, žiūrint į žemėlapi natūraliai kyla mintis, kad karo atveju Lenkijai galėjo būti strategiškai svarbu likviduoti Vokietijos karinį placdarmą Rytprūsiuose. Galiausiai įsiveržus Raudonajai armijai (RA) desperacijos apimti kai kurie lenkų daliniai galėjo bandyti per Lietuvą pasiekti minėtą provinciją, ir žinome, kad tokių, nors ir nesėkmingų, aspiracijų būta.

1939 m. rugsėjį Lietuvos kariuomenė karinio žygio į Vilnių atveju galbūt būtų net remiama *Luftwaffe* ar *Vermachto*, nes dar 1939 m. balandžio 20 d. Vokietijoje įvyko brg. gen. S. Raštikio susitikimas su sausumos kariuomenės generalinio štabo viršininku gen. plk. Francu Halderiu, kuris ragino Lietuvą pasirengti žygiui į Vilnių, jei kiltų Vokietijos ir Lenkijos karas, ir žadėjo karinę paramą⁷⁰. Kariniu požiūriu, su ginkluotųjų pajėgų pagalba lietuviai galėjo atsiimti Vilnių. Žinoma, Lietuvos visuomenėje karinė operacija siekiant atsiimti Vilnių būtų sulaukusi plataus ir entuziastingo palaikymo. 1939 m. rugsėjo 1 d. VSD pranešė, jog „tiek inteligentai, tiek darbininkai, ypač šauliai, savanoriai ir buvusios Vilniui vaduoti organizacijos nariai nori, kad Lietuva nepraleistų progos atsiimti Vilnių <...> Giliau protaujančių žmonių tarpe galvojama daug šalčiau <...> pašauktųjų į kariuomenę atsarginių nuotaika gera. Jie beveik visi pasiryžę, reikalui esant, ginti savo kraštą“. Rugsėjo 2 d. – „karingumo nuotaika, ypač jaunų vyrų tarpe, smarkiai plečiasi. Visi pasirengę stoti į kariuomenę ir todėl kiekvieną valandą laukiama mobilizacijos. Jokio nusiminimo nerodoma. Kai kurių vietovių šauliai ir jaun lietuviai viešai reiškia nepasitenkinimą, kad Lietuva iki šiol nepasinaudojo proga atsiimti Vilnių“⁷¹.

Prasidėjus Vokietijos ir Lenkijos karui, Lietuva 1939 m. rugsėjo 1–13 d. iš Vokietijos pasiuntinio Ericho Zechlino (*Erich Wilhelm Zechlin*) ir karo atašė plk. Emilio Justo sulaukė raginimų „žygiuoti į Vilnių“⁷². Rugsėjo 13 d. plk. E. Justas aplankė brg. gen. S. Raštikį ir ragino pradėti

⁷⁰ **Freidheimas P.** *Lietuva Antrajame pasauliniame kare 1939–1945*. Vilnius, 2008, p. 101.

⁷¹ **Truska L.** *Antanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius, 1996, p. 360.

⁷² **Žepkaitė R.** *Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940*. Vilnius, 1990, p. 21.

kariuomenės žygį į Vilnių, žadėjo Vokietijos karo aviacijos, šarvuotųjų ir gal net sunkiosios artilerijos paramą⁷³. Pastarąjį faktą dėl sunkiosios artilerijos siūlymo neigia brg. gen. K. Musteikis, nurodydamas, kad vokiečiai kalbėjo tik apie karo aviacijos paramą⁷⁴. Tačiau Lietuvos vyriausybė buvo apsisprendusi tokių veiksmų nesiimti⁷⁵. Galiausiai 1939 m. rugsėjo 14 d. Vokietijoje buvo nutarta nutraukti visus pokalbius su lietuviais dėl žygio į Vilnių, o po poros dienų, rugsėjo 16 d., E. Zechlinui buvo liepta nebesileisti į jokiais kalbas Vilniaus klausimu. Tuo metu SSRS nerodė jokių ženklų, kad palankiai sutiktų tokių lietuvių žingsnį⁷⁶. N. Šepetys pažymėjo, kad Lietuvos atsisakymas žygiuoti į Vilnių pastebimos įtakos nei Vokietijos, nei SSRS planams neturėjo⁷⁷. Galima tik reziumuoti, kad mobilizacija su kariuomenės žygio į Vilnių klausimu visiškai nebuvo susijusi, o kariniu požiūriu minėta operacija to meto aplinkybėmis buvo nesunkiai įgyvendinama⁷⁸. Rugsėjo 18 d. Vilniaus įgulą sudarė apie 16 batalionų (apie 7 000 karių ir 14 000 nacionalinės gvardijos kovotojų), kurie turėjo 14 lengvųjų artilerijos pabūklų⁷⁹.

Vokietijos kariuomenė sparčiai veržėsi į Lenkijos gilumą, „žaibiško karo“ koncepcija pasitvirtino – sutelkti, greitai ir gilūs tankų divizijų smūgiai lenkams buvo netikėti. Nors Lenkija nebuvo reikšminga karinė galiūnė, bet linko romantiškai pervertinti savo galią⁸⁰.

⁷³ **Raštikis S.** *Lietuvos likimo keliais*. T. 4. Kaunas, 1996, p. 277–278.

⁷⁴ **Musteikis K.** Generolo Stasio Raštikio trečioji knyga // *Naujoji viltis*, 1973, Nr. 5, p. 72.

⁷⁵ **Žepkaitė R.** *Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940*. Vilnius, 1990, p. 22; **Šepetys N.** *Molotovo-Ribbentropo paktas ir Lietuva*. Vilnius, 2006, p. 256–259.

⁷⁶ 1939 m. rugsėjo 16 d. V. Molotovas Vokietijos pasiuntinio Maskvoje „<...> teiravosi, kaip būsia su Vilniumi. Sovietų vyriausybė nori bet koku atveju išvengti susidūrimo su Lietuva <...>“, tačiau, kaip pastebėjo autorius, toks pasiteiravimas reikšmės neturėjo, nes Berlyną pasiekė tik 17 d. rytą, RA jau buvo pasirengusi ir pajudėjo. Žr.: **Šepetys N.** *Molotovo-Ribbentropo paktas ir Lietuva*. Vilnius, 2006, p. 256–262.

⁷⁷ **Šepetys N.** Lietuva Trečiojo reicho taikiklyje: neįvykusi protektorato istorija (1939–1941) // *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*. Sud. A. Anušauskas, Č. Laurinavičius. Vilnius, 2007, p. 53.

⁷⁸ **Raštikis S.** *Lietuvos likimo keliais*. T. 4. Kaunas, 1996, p. 278; **Mitkiewicz L.** *Kauno atsiminimai*. Vilnius, 2002, p. 272–273.

⁷⁹ **Мельтюхов М. И.** 17 сентября 1939. Советско-польские конфликты 1918–1939. Москва, 2009, с. 371.

⁸⁰ **Kissinger H.** *Diplomatija*. Vilnius, 2003, p. 330–332.

XX a. karybos teoretikas Basilis Henris Liddell Hartas (*Basil Henry Liddell Hart*) teigė, kad 1939–1940 m. Prancūzijos ir Lenkijos karinės pajėgos karių skaičiumi viršijo Vokietijos kariuomenę, tačiau jų karybos metodai buvo atsilikę: Lenkijos – dėl tikėjimo brangiai kainuojančios kavalerijos atakų efektyvumu, Prancūzijos – dėl pozicinio karo koncepcijos, kad tankai yra tik pėstininkų paramos mašina⁸¹. Tačiau nuspėti, kad šeštoji pagal dydį tarpukario Europos valstybė bus taip greitai nugalėta, buvo sunku. Šiomis aplinkybėmis Lietuvos kariuomenės štabui teko aky-lai stebėti įvykius ir žaibiškai į juos reaguoti.

Tuometis Vokietijos armijų grupės *Pietūs* štabo viršininkas gen. Int. Erichas von Mansteinas (*Erich von Manstein*) konstatavo, kad strateginiu požiūriu Lenkijos padėtis buvo sudėtinga, nes Vokietija gali pulti iš trijų pusių – pietų, vakarų ir šiaurės⁸². Šiaip jau Vokietijos ir Lenkijos karo veiksmų epicentrai buvo ganėtinai toli nuo Lietuvos. Į rytus nuo Rytprūsių, arčiausiai Lietuvos, Suvalkų ir Lomžos rajone, buvo sutelkta lenkų kariuomenės operatyvinė grupė *Narew*, o aktyvesnių mūšių į šiaurę nuo Augustavo praktiškai nevyko⁸³.

1939 m. rugsėjo 3 d. gen. plk. H. W. Guderiano (*Heinz Wilhelm Guderian*) daliniai iš Pomeranijos prasiveržė iki Rytų Prūsijos ir pasuko link Varšuvos, o rugsėjo 7 d. priartėjo prie sostinės, tačiau susidūrė su lenkų pasipriešinimu⁸⁴. Iki SSRS įsiveržimo į Rytų Lenkiją *Vermachtas* buvo maždaug pasiekęs liniją Baltstogė–Bielskas–Liublinas–Lvovas–Turka⁸⁵. Kai Vokietijos karinė vadovybė rugsėjo 17 d. 2 val. nakties buvo informuota apie tikslią SSRS RA įsiveržimo į Lenkiją datą, savo pajėgoms ji įsakė neperžengti linijos Skole–Lvovas–Volinas–Vladimiras–Brestas–Baltstogė⁸⁶.

Rugsėjo viduryje Lenkijos kariuomenės padėtis jau buvo kritiška. Po

⁸¹ Лиддел-Гарт Б. Вторая мировая война. Москва, 1999, с. 39–41.

⁸² Манштейн фон Э. Утерянные победы. Воспоминания фельдмаршала. Москва, 2007, с. 33–35.

⁸³ 1939 m. rugsėjo 1 d. operatyvinę grupę *Narew* sudarė XVIII ir XXXIII PD bei *Podlaska* ir *Suvalkų* KB. Жр.: Мельтюхов М. И. 17 сентября 1939. Советско-польские конфликты 1918–1939. Москва, 2009, с. 263.

⁸⁴ Залогов С., Хук. Р. Польская армия 1939–1945. Москва, 2002, с. 10.

⁸⁵ *Dzieje Polski. Atlas ilustrowany*. Red. W. Sienkiewicz; E. Olczak. Warszawa, 2008, s. 376.

⁸⁶ Мельтюхов М. И. 17 сентября 1939. Советско-польские конфликты 1918–1939. Москва, 2009, с. 321.

rugsėjo 17 d. tapo visiškai aišku, jog Lenkija katastrofos neišvengs⁸⁷. Iš tiesų RA įsiveržimas į Lenkiją galutiniai sužlugdė galbūt tuo metu dar galėjusias egzistuoti menkas viltis stabilizuoti frontą⁸⁸. Vadinasi, ir sumuštų lenkų pajėgų likučių internavimo kaimyninėse šalyse, taip pat ir Lietuvoje, ir nevilties apimtų dalinių bandymų per Lietuvos teritoriją prasiveržti į Rytprūsius tikimybė padidėjo. Aleksandras Merkelis išeiivijoje rašydamas apie rugsėjo 17 d. mobilizacijos priežastis iš esmės buvo teisus, kad taip pirmiausia buvo rengiamasi Lenkijos pajėgų ir galimiems RA netikėtiems veiksams prieš Lietuvą⁸⁹. Tikėtina, kad Lietuvos vyriausybę pasiekė žinios apie RA pasirengimą, nes rugsėjo 16 d. Estijos plk. Herbertas Raidna informavo Lenkijos karo atašė Lietuvoje, kad SSRS telkia kariuomenę prieš Lenkiją vakariniame pasienyje⁹⁰. Be to, buvo baiminamasi ne tik lenkų ar juos persekiojančių raudonarmiečių įsiveržimo, bet ir vokiečių, nes rugsėjo 18 d. Kariuomenės štabas direktyvoje konstatavo, kad „turime būti pasirengę internuoti arba nublokšti atgal pereinančius sieną lenkų vienetus ir reikalui esant atremti vokiečių arba rusų jėgų puolimą“⁹¹.

Vadinasi, vykdant *ypatinguosius karo pratimus* ir mobilizuojant pasienio apsaugos batalionus pagal tvarkaraštį Nr. 4, buvo rengiamasi galimam kariaujančių armijų, ypač Vokietijos, manevrui – žygiui per Lietuvos teritoriją. Rugsėjo viduryje dalinę mobilizaciją lėmė artėjanti Lenkijos debeliacija ir grėsmė, kad artimiausiu metu Lietuvos–Lenkijos administracinę liniją kirs pakrikę, bet priešišškai nusiteikę Lenkijos kariniai daliniai,

⁸⁷ **Žalys V.** Dėl karinio bendradarbiavimo Baltijos Antantės sistemoje (1939–1940 m.) // *Lietuvos istorijos metraštis. 1988 metai*. 1989, p. 63.

⁸⁸ 1939 m. rugsėjo 6 d. E. Rydzas Smiglas, paaiškęs, kad Vyslos pozicijų išlaikyti nepavyks, įsakė parengti naują operacijų planą. Rugsėjo 8 d. gen. Kazimierz Sasnkowskis pasiūlė naują planą, kuriame buvo numatyta, kad lenkų pajėgos turi atsitraukti į Rumunijos pasienį ir gintis ties Dniestro ir Sryjaus upių riba. Tačiau planas buvo patobulintas – numatyta keletas tarpinių gynybos pozicijų Lenkijos pietryčiuose: Sano–Vyslos–Vepšo upės–Brestas–Pinskas, vėliau planuota trauktis link Rumunijos. Žr.: **Moczulski L.** *Wojna Polska 1939*. Warszawa, 2009, s. 754–761.

⁸⁹ **Merkelis A.** *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*. New York, 1964, p. 535.

⁹⁰ **Mitkiewicz L.** *Kauno atsiminimai*. Vilnius, 2002, p. 279.

⁹¹ Direktyva pietų ir rytų sienai saugoti, 1939 m. rugsėjo 18 d., 11 val. LCVA, f. 1323, ap. 1, b. 556, l. 48.

o gal net ir juos persekiojantys SSRS ir Vokietijos kariai.

SSRS VEIKSNYS

Igyvendindama 1939 m. rugpjūčio 23 d. Ribbentropo–Molotovo pakto susitarimus, SSRS 1939 m. rugsėjo 17 d. 6 val. ryto įsiveržė į Rytų Lenkiją. Tą pačią rugsėjo 17 d. SSRS Lietuvai įteikė notą, kurioje pabrėžė, kad nepažeis Lietuvos neutraliteto⁹². Lenkijos kariuomenės vadas maršalas Edvardas Rydz-Smiglas (*Edward Rydz-Śmigły*) nurodė susilaikyti nuo karo veiksmų, bet puolant sovietų kariuomenei – priešintis. Tačiau paaiškėjo, kad rytiniame pasienyje, išskyrus apie 12 000 pasienio apsaugos korpuso karių, kitų pajėgų beveik nebuvo, todėl tą pačią dieną (rugsėjo 17-ąją) 23.40 val. jis įsakė trumpiausiu keliu trauktis į Rumuniją ir Vengriją. Toliau priešintis turėjo tik pasienio apsaugos korpuso daliniai ir daliniai, dengiantys atsitraukimą į Rumuniją⁹³. Nors Lenkijos pajėgos spontaniškai priešinosi, RA sparčiai veržėsi į priekį. 1939 m. rugsėjo 19 d. raudonarmiečių daliniai priartėjo prie Lietuvos–Lenkijos administracinės linijos⁹⁴ ir tą pačią dieną užėmė Vilnių ir Lydą, 22 d. – Gardiną, 23 d. – Augustavą, 24 d. – Suvalkus⁹⁵.

S. Raštikis rugsėjo 17 d. dalinę mobilizaciją iš esmės siejo su Lenkijos karių internavimo problema, tačiau kartu kėlė klausimą ir dėl juos persekiojusių kariuomenių galimai neprognozuojamų veiksmų: „jei jie [lenkai – V. J.] trauks toliau į Lietuvą, tai ar jų priešai nepersekos jų ir toliau? Ir iš viso, kas galėjo atsakyti į klausimą, kur sustos vokiečiai ir rusai?“⁹⁶ Žinoma, Lietuva ėmėsi diplomatinių priemonių, kad išvengtų RA įsiveržimo persekiojant Lenkijos karius į savo teritoriją. Rugsėjo 20 d. 20.15 val. SSRS karo atašė Lietuvoje savo vyriausybei pranešė, jog Lietu-

⁹² **Lebedeva N.** SSSR ir Pabaltijys 1939–1941 metais (Lietuvos pavyzdys) // *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*. Sud. A. Anušauskas, Č. Laurinavičius. Vilnius, 2007, p. 64.

⁹³ **Мельтюхов М. И.** 17 сентября 1939. Советско-польские конфликты 1918–1939. Москва, 2009, с. 365–367.

⁹⁴ 3. *Armia Sowiecka w agresji na Polskę 1939 r. (Dokument sprawozdawczy)*. C. K. Grzelak. Warszawa, s. 108.

⁹⁵ **Мельтюхов М. И.** 17 сентября 1939. Советско-польские конфликты 1918–1939. Москва, 2009, с. 370–380, 408.

⁹⁶ **Raštikis S.** *Ivykiai ir žmonės*. T. 3. Kaunas, 1996, p. 239.

vos kariuomenės vadas prašė informuoti, kad RA, persekiodama besitraukiančius Lenkijos karius, neperžengtų sienos, nes Lietuva išsipareigojo lenkus nuginkluoti, jei jie priešintųsi ginklų⁹⁷. Bet akivaizdu, kad Lietuva turėjo įtarimų, kad RA gali nepaisyti jos sienų ir deklaruoto neutralumo, nes 1939 m. rugsėjo 19 d. vyriausybė 8.30 val. posėdyje nutarė: 1) informuoti SSRS, kad RA užimta Vilniaus sritis yra apgyvendinta lietuvių ir Lietuva turi į minėtą sritį teritorinių teisių; 2) jei SSRS armija nerespektuos administracinės linijos, ginti savo teritoriją⁹⁸. Lietuvos pasieniečiai ir kariai raudonarmiečius sutiko draugiškai. Rugsėjo 21 d. 22.30 val. RA 144-asis KP pasiekė administracinę Lietuvos liniją ties Maišiagala, kur lietuvių pasieniečiai juos pasitiko su balta vėliava ir patikino, kad „mes su jumis kariauti nenorime, mes laikomės neutraliteto“⁹⁹. I PD saugomame administracinės linijos ruože rugsėjo 21–22 d. prasidėjo pasienio kontaktai su raudonarmiečiais. Pastarieji deklaravo, kad Lietuvos atžvilgiu yra nusiteikę draugiškai, ir įvairiai tai demonstravo, pvz., tankais prie sienos priartėdavo su iškeltomis baltomis vėliavomis. Kai 20 d. 0.30 val. trys raudonarmiečiai vieškelio kirto Lietuvos sieną ir buvo sustabdyti lietuvių patrulių, nusikeikė, atsiprašė ir paaiškino, kad turėjo likviduoti tik lenkų pasienio postus, ir grįžo atgal¹⁰⁰. Tačiau pats faktas, kad buvo nutarta gintis RA puolimo atveju, iškaltinas. Iš esmės, nepaisant ilgametės Lietuvos ir sovietų „draugystės“¹⁰¹, 1939 m. po Lenkijos kampanijos iki savitarpio pagalbos sutarties su SSRS pasirašymo pastaroji buvo laikoma eventualiu priešu ir teigiama, kad „karo pamokų akivaizdoje turime perkainoti ginklų rūšių galimumus kovoti su daug galingesnėmis mūsų galimų priešų (vokiečių arba rusų) jėgomis ir padaryti atitinkamas išvadas“¹⁰². Taigi, re-

⁹⁷ Мельтюхов М. И. 17 сентября 1939. Советско-польские конфликты 1918–1939. Москва, 2009, с. 375.

⁹⁸ Ministrų Tarybos 1939 m. rugsėjo 19 d. posėdžio protokolas. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 1294, l. 172.

⁹⁹ Мельтюхов М. И. 17 сентября 1939. Советско-польские конфликты 1918–1939. Москва, 2009, с. 375.

¹⁰⁰ I PD štabo II skyriaus slapto žinių santrauka, 1939 m. rugsėjo 22 d. LCVA, f. 981, ap. 1, b. 31, l. 17–18.

¹⁰¹ Vareikis V., Jokubauskas V. Su kuo Lietuva rengėsi kariauti tarpukariu? // *Kultūros barai*, 2010, Nr. 11, p. 77–84.

¹⁰² Kariuomenės štabo I skyriaus 1939 m. referavimas. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1134, l. 39, 45.

gis, Lietuva įvertino galimą SSRS grėsmę, tačiau priimti sprendimai dėl karinės galios stiprinimo buvo trumpalaikiai.

INTERNUOJAMI LENKIJOS KARIAI

1939 m. rugsėjį Lietuvoje internuotų Lenkijos karių problema lietuviškoje istoriografijoje pastaraisiais metais gana išsamiai tirta Gintauto Surgailio¹⁰³ ir Simono Strelcovo¹⁰⁴. Tačiau mums aktualu aptarti, koks buvo lenkų karių internavimo mastas, kad buvo paskelbta Lietuvos pajėgų dalinė mobilizacija. Į Lenkiją įsiveržus SSRS pajėgoms, frontas sparčiai priartėjo prie Lietuvos sienų, kartu link jos traukėsi Lenkijos kariuomenės daliniai. 1939 m. rugsėjo 17 d. Lietuvos kariuomenės štabo II skyrius spėjo, kad Suvalkų rajone galima tikėtis 1 KP Lenkijos internuotųjų, o iš SSRS pajėgų puolamo Vilniaus gerokai didesnio jų skaičiaus – 2–3 lenkų PD. Rugsėjo 18 d. štabas padarė prielaidą, kad artimiausiu metu ties Vieviu galima tikėtis besitraukiančių lenkų karių¹⁰⁵. Karių buvo sulaukta gerokai mažiau nei manyta, nes visos karo meto sudėties 2–3 PD ir 1 KB (Suvalkų rajone veikė Lenkijos kavalerijos brigada) galėjo sudaryti net apie 37 000–52 000 karių¹⁰⁶.

Pirmieji lenkų kariai (karininkas ir būrelis kareivių) Lietuvos sieną perėjo 1939 m. rugsėjo 18 d. 12 val. prie Vievio. Bet vėliau iki 20 d. Lietuvos siena buvo uždaryta ir pasienyje telkėsi Lenkijos kariai ir civiliai. Pirmieji lenkų karių būriai sieną perėjo 19 d.¹⁰⁷ Tos dienos rytą ties Vieviu administracinę liniją kirto 200, ties Širvintomis – 4 000, o į Dūkšto mies-

¹⁰³ **Surgailis G.** Internuotieji Lenkijos kariai Lietuvoje 1939 09–1940 08 // *Tarptautinė mokslinė konferencija: Lietuvos karybos istorijos klausimai (2) (tezės ir pranešimai)*. Kaunas, 1994, p. 120–123; **Surgailis G.** Internuotieji Lenkijos kariai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais // *Karo archyvas*. T. 16, 2000, p. 183–228; **Surgailis G.** *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai ir internuotieji Lenkijos kariai Lietuvoje (1939 09–1940)*. Vilnius, 2005.

¹⁰⁴ **Strelcovas S.** *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais*. Šiauliai, 2010.

¹⁰⁵ Ten pat, p. 25.

¹⁰⁶ Karo metu Lenkijos kariuomenės PD turėjo būti 15 580 karių, 3 pulkų kavalerijos brigadoje. Būtent tokios sudėties buvo netoli Lietuvos sienos veikusios *Suvalkų* ir *Vilniaus* brigados, jose turėjo būti 6 143 kariai.

¹⁰⁷ **Surgailis G.** *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai ir internuotieji Lenkijos kariai Lietuvoje (1939 09–1940)*. Vilnius, 2005, p. 187–189.

telį atvyko per 1000 Lenkijos karių¹⁰⁸. Juos internuojant nebuvo išvengta incidentų, nes ne visi lenkų kariai sutiko atiduoti ginklus lietuviams, buvo norinčių per Lietuvos teritoriją patekti į Rytprūsius, kad galėtų tęsti kovą. Kariuomenės štabui teko į pagalbą iš Gaižiūnų poligono atsiųsti net du 3-iojo KP eskadronus nuginkluoti lenkų kavaleristų. Tačiau susirėmimų ir aukų buvo išvengta, nors pasitaikė, kad lenkų karininkai, užuot pasidavę lietuviams, nusišaudavo pasienyje¹⁰⁹.

Kyla klausimas: su kokio dydžio Lenkijos pajėgomis teko susidurti Lietuvos kariuomenei internavimo metu? Kokių sąsajų gali turėti internuotų lenkų ir Lietuvos mobilizuotų karių skaičius? Masinis lenkų karių internavimas baigėsi rugsėjo 26 d., vėliau pasirodydavo tik pavienių karių ir nedidelių jų grupelių¹¹⁰. Visuose administracinės linijos ruožuose intensyvus lenkų internavimas baigėsi skirtingu laiku, pvz., I PD saugomame ruože – rugsėjo 20 d. vakare¹¹¹. Iki rugsėjo 26 d. buvo internuoti 12 767 Lenkijos kariai (policininkai, pasieniečiai ir sukarintų organizacijų uniformuoti nariai). Tarp jų buvo 2 487 karininkai, 9 405 kariai, 500 policininkų ir 250 civilių. Anot Gintauto Surgailio, kiek iš viso buvo internuota lenkų kariškių – nustatyti sunku, nes jų skaičius nuolat kito vieniems išvykstant, kitiems atvykstant¹¹², tačiau istoriografijoje plačiai eksplikuojamas 14 000 lenkų internuotų karių skaičius¹¹³, terminą „ka-

¹⁰⁸ **Strelcovas S.** *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais*. Šiauliai, 2010, p. 25.

¹⁰⁹ **Surgailis G.** *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai ir internuotieji Lenkijos kariai Lietuvoje (1939 09–1940)*. Vilnius, 2005, p. 187–189.

¹¹⁰ Ten pat, p. 187–189.

¹¹¹ I PD štabo II skyriaus slaptų žinių santrauka, 1939 m. rugsėjo 22 d. LCVA, f. 981, ap. 1, b. 31, l. 17–18.

¹¹² **Surgailis G.** *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai ir internuotieji Lenkijos kariai Lietuvoje (1939 09–1940)*. Vilnius, 2005, p. 193–195, 210.

¹¹³ Atrodo, pirmuosius ir, matyt, patikimiausius internuotųjų duomenis (skaičių), anot lenkų istoriko Piotro Łossowskio, dar 1939 m. rudenį pateikė Lietuvos Raudonasis Kryžius. Teigta, kad „šiuo metu Lietuvoje yra apie 14 000 internuotų lenkų ir apie 2 000 civilių pabėgėlių“. Žr.: Šiuo metu Lietuvoje yra internuota 14.000 lenkų // *Lietuvos aidas*, Nr. 621, 1939 m. spalio 17 d., p. 4. Tačiau minėtas skaičius tik apytikris ir atspindi spalio viduryje susiklosčiusią situaciją, o ne tikslų visų internuotųjų skaičių. Buvęs Lenkijos karo atašė Lietuvoje savo atsiminimuose teigia, kad spalio viduryje Lietuvoje buvo apie 15 000 internuotų karių, tarp jų 3 000 karininkų. Žr.: **Mitkiewicz L.** *Kauno atsiminimai*. Vilnius,

riai“ taikant plačiąja prasme.

Įvertinus internuotų lenkų karių skaičių kyla klausimas: ar tam, kad galima būtų priimti ir nuginkluoti apie 14 000 karių, reikėjo mobilizuoti šešis kartus didesnes Lietuvos pajėgas? Žinoma, ne. Pajėgų santykiui esant 1:6 teoriškai galima organizuoti net puolimą. Lietuvos kariuomenės mobilizacijos mastą lėmę motyvai pasidaro daug aiškesni atkreipus dėmesį į tai, kad buvo laukiama daug daugiau lenkų, gal net iki 50 000. Tokiu atveju iki rugsėjo 17 d. Lietuvos turėtos apie 37 000 karių pajėgos būtų buvusios per mažos, juoba žinant, kad Lenkijos kariai galėjo ir nepaklusti, priešintis. Šį argumentą – kad nepakako pajėgų mobilizacijai skelbti – paminėjo ir S. Raštikis, kuris teigė, kad reikėjo saugoti neutralitetą ir administracinę liniją, bet „taikos meto sąstatas buvo per silpnas tokiems uždaviniams įvykdyti“¹¹⁴. Tačiau dėl netobulų mobilizacijos tvarkaraščių mobilizacijos metu buvo suformuota dalinių, kurių formuoti nebuvo jokio reikalo ir to net nenorėta daryti¹¹⁵. Mobilizavusi apie 90 000 karių, Lietuva įgijo dvigubą persvarą, jei į ją būtų plūstelėję tiek Lenkijos karių, kiek prognozuota, o tai leido praktiškai bet kokiomis internavimo aplinkybėmis užtikrinti situacijos kontrolę.

2002, p. 316. S. Raštikis nurodė, kad, Lietuvos kariuomenės štabo II skyriaus žiniomis, buvo internuota 13 500 lenkų karių. Žr.: **Raštikis S.** *Įvykiai ir žmonės*. T. 3. Kaunas, 1996, p. 489. 14 000 internuotų lenkų karių skaičių minėjo ir K. Musteikis. Žr.: **Musteikis K.** Generolo Stasio Raštikio trečioji knyga // *Naujoji viltis*, 1973, Nr. 5, p. 71. Lenkijos istoriografijoje teigiama, kad iki 1939 m. rugsėjo 24 d. buvo internuota 2 500 karininkų, 9 000 karių ir 2 300 policininkų, iš viso 13 800 asmenų. Žr.: **Łossowski P.** *Litwa a sprawy Polskie 1939–1940*. Warszawa, 1982, s. 45. Simonas Strelcovas, remdamasis lenkų istoriografija, teigia, kad Lietuvoje buvo internuota apie 14 000 (13 955) lenkų. Žr.: **Strelcovas S.** *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais*. Šiauliai, 2010, p. 32–33. Kad apie 14 000 Lietuvoje buvo internuota lenkų karių, teigiama ir latvių istoriografijoje. Žr.: **Jēkabsons E.** Polijas valsts iznīcināšana 1939. gada septembrī–oktobrī // *Vēstures avoti augstskolai, VI sējums: Polija un 1938.–1939. gada starptautiskā krīze Eiropā*. Rīga, 2011, l. 204.

¹¹⁴ **Raštikis S.** *Įvykiai ir žmonės*. T. 3. Kaunas, 1996, p. 239.

¹¹⁵ Pranešimas apie dalinių ir įstaigų mobilizavimą ir jo išdavas, 1939 m. spalio 16 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 548, l. 97.

1939 M. RUGSĖJO 17 D. LIETUVOS KARIUOMENĖS DALINĖ MOBILIZACIJA

1939 m. rudenį po mobilizacijos kariuomenę turėjo sudaryti 5 pėstininkų divizijos, 1 pėstininkų brigada (17 PP, 6 AP), 6 atsargos pėstininkų batalionai, atsargos AP, 3 KP, 3 atsargos kavalerijos eskadronai, 12 PAB, aviacija, Šarvuochių rinktinė, kiti daliniai ir tarnybos¹¹⁶. Mobilizuota kariuomenė pagal etatus turėjo išaugti iki 125 433 karių¹¹⁷, tačiau tai etatinė karo meto kariuomenės sudėtis. Iš tikrųjų po visuotinės mobilizacijos karių skaičius dėl planų pašaukti iki 20 % atsargos karių ir 10 % atsargos karininkų daugiau, nei numatyta pagal etatus, bei 29 000 nemobilizuojamų šaulių ginkluotosiose pajėgose būtų buvęs didesnis.

1939 m. rugsėjo 1 d. Lietuvos kariuomenėje iš viso tarnavo 22 508 žmonės¹¹⁸. Pašaukus dalį atsargos karių, rugsėjo 5 d. joje jau buvo 1 351 tikrosios tarnybos karininkas ir 17 181 karys, 178 karininkai ir 8 347 kariai – pašaukti *įprastinių karo pratimų*, 217 karininkų ir 10 005 kariai – pašaukti *ypatingųjų karo pratimų* atlikti, iš viso 37 279 asmenys¹¹⁹. V. Lesčius nurodo, kad 1939 m. rugsėjo pradžioje kariuomenėje kartu su pašauktais atsargos kariais buvo 38 792 žmonės¹²⁰. Jau per pirmąją karo savaitę Lietuvos kariuomenė padidėjo beveik dvigubai (1 diagrama).

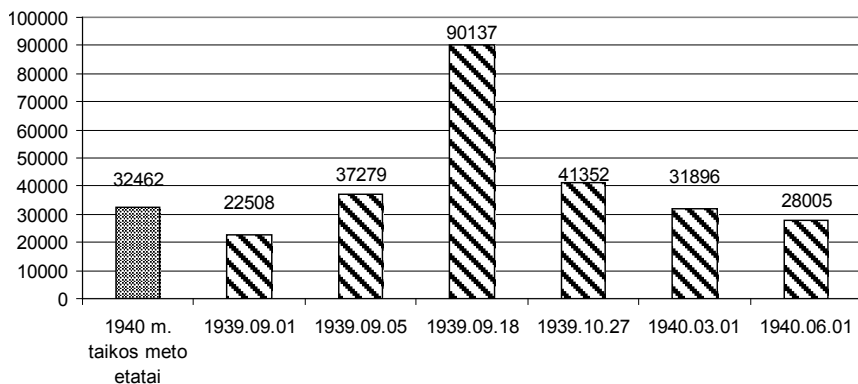
¹¹⁶ I PD (1-asis, 4-asis ir 10-asis PP; 1-asis AP, 1-oji DLR, ryšių ir inžinierių batalionai) turėjo mobilizuotis Panevėžyje, Kupiškyje ir Ukmergėje; II PD (5-asis, 9-asis ir 11-asis PP, 3-iasis AP, 2-oji DLR, ryšių ir inžinierių batalionai) – Kaune, Prienuose, Marijampolėje ir Vilkaviškyje; III PD (7-asis, 8-asis ir 12-asis PP, 4-asis AP, 3-ioji DLR, ryšių ir inžinierių batalionai) – Šiauliuose, Varniuose, Tauragėje, Ž. Naumiestyje ir Radviliškyje; IV PD (3-iasis, 13-asis ir 14-asis PP, 2-asis AP, 4-oji DLR, ryšių ir inžinierių batalionai) – Kėdainiuose, Raseiniuose ir Seredžiuje; V PD (6-asis, 15-asis ir 17-asis PP, 5-asis AP, 5-oji DLR, ryšių ir inžinierių batalionai) – Telšiuose, Plungėje, Mažeikiuose, Šiauliuose, Radviliškyje ir Varniuose; III PB (2-asis ir 16-asis PP, 6-asis AP) – Kaune. Žr.: **Jokubauskas V.** Tuščias šūvis: galimybės atremti Vokietijos karinę grėsmę 1939 metais // *Istorija*. Nr. 73, 2009, p. 27–29.

¹¹⁷ **Vaičėnionis J.** *Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo verpetuose (1927–1940)*. Vilnius, 2004, p. 32.

¹¹⁸ 1 749 karininkai, 16 004 tikrosios tarnybos kareiviai, 2 084 „virštarnybiniai“ kareiviai, 266 kariūnai, 600 aspirantų, 1 805 civiliniai tarnautojai. Žr.: **Vaičėnionis J.** Lietuvos kariuomenės skaičiai 1920–1939 m. // *Karo archyvas*. T. 17, 2002, p. 171.

¹¹⁹ Ten pat, p. 172.

¹²⁰ **Lesčius V.** Lietuvos kariuomenė sovietinės okupacijos išvakarėse // *Karo archyvas*. T. 25, 2010, p. 265.

1 diagrama Lietuvos kariuomenės dydžio 1939–1940 m. pokyčiai¹²¹

1939 m. rugsėjo 1 d. duomenys atspindi
rugspjūčio mėnesį buvusią padėtį.

1939 m. rugsėjo 17 d. (sekmadienį) 19 val. ministras pirmininkas brg. gen. Jonas Černius į visuomenę kreipėsi per radiją. Jis pareiškė, kad „kai kurie kovojančių kariuomenių daliniai, priešo stumiami, gali mėginti brautis į mūsų žemę. Šitoks pavojus šiandien yra. Tam pavojui išvengti mes turime būti tinkamai pasirengę. <...> Ir jei svetimos ginkluotosios pajėgos ar tai priešo stumiamos, ar tai ieškomamos prieglobsčio mūsų žemėje, išbrautų į mūsų teritoriją, tai mes tarptautiniais nuostatais priversti būtume jas nuginkluoti ir internuoti arba tinkamai atremti. Jau anksčiau vyriausybė buvo numaciusi tokį galimumą ir dėl to buvo sustiprinusi mūsų ginkluotąsias pajėgas. Šiandien vyriausybė yra priversta dar daugiau sustiprinti kariuomenę. Respublikos Prezidentas ministrų tarybos pasiūlymu pašaukė prie ginklų kitą atsarginių dalį. Taip pat kariuomenės

¹²¹ **Vaičėnionis J.** Lietuvos kariuomenės skaičiai 1920–1939 m. // *Karo archyvas*. T. 17, 2002, p. 171–172. 1940 m. kovo 1 d. kariuomenėje buvo 17 generolų, 1 800 karininkų, 30 078 puskarininkiai ir kareiviai. Žr.: **Surgailis G.** *Lietuvos kariuomenė 1918–1998*. Vilnius, 1998, p. 28; Dėl taikos meto kariuomenės organizacijos tobulinimo bei didinimo, 1940 m. kovo 15 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 591, l. 22. 1939 m. spalio 27 d. kariuomenėje buvo 1 713 tikrosios tarnybos karininkų, 14 580 kareivių, 1965 „virštarnybiniai“ kareiviai, 78 kariūnai, 348 aspirantai, 1 709 civiliniai tarnautojai, 374 atsargos karininkai, 20 585 atsargos kareiviai, iš viso – 41 352 žmonės. Žr.: Kariuomenės žmonių ir arklių sudėties žinios 1939 m. spalio 27 d. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1093, l. 16.

reikalams paimamas tam tikras susisiekimo priemonių kiekis¹²².

Krašto apsaugos ministras brg. gen. Kazys Musteikis savo atsiminimuose rašo, kad, Raudonajai armijai įsiveržus į Lenkiją, jos kariuomenė rimčiau pasipriešinti neįstengė ir traukėsi link Lietuvos. Tuo metu Lietuvos kariuomenė buvo sustiprinta ir pasirengusi besitraukiančius Lenkijos karius internuoti¹²³.

I ir II PD teritorijoje, išskyrus Raseinių ir Kėdainių apskritis, mobilizacija turėjo vykti pagal mobilizacijos tvarkaraštį Nr. 12, o III PD teritorijoje ir minėtose dviejose apskrityse – pagal tvarkaraštį Nr. 11¹²⁴ (t. y. tik priedangos dalių). Įsakymas dėl mobilizacijos telefonu buvo perduotas rugsėjo 17 d. nuo 13.25 iki 15.15 val. 65 % komendantūrų įsakymą dėl mobilizacijos perdavė per 1 val., ilgiausiai užtruko Šiaulių komendantas (2,30 val.), o karo aviacija įsakymą dėl užimtos telefono linijos gavo per 2 val. 68,4 % valsčių ir miestų šaukimai atsargos kariams buvo įteikti per 6 val., greičiausiai – per 2,30 val. – tai padaryta Vilkaviškyje ir Jonavoje. Tačiau kai kur mobilizaciją skelbti vėluota dėl to, kad lijo, buvo sekmadienio naktis ir kai kurių šauktinių nebuvo namie. Ilgiausiai užtrukta A. Panemunės valsčiuje, kur šaukimai buvo išplatinti per 20 val., o turėjo būti išdalyti per 8,30 val., Alsėdžių valsčiuje – per 12 val., nors reikėjo tai atlikti per 7 val.¹²⁵ Remiantis mobilizacijos tvarkaraščiu Nr. 12, atsargos eilinis J. D. iš Žagarės į 3-įjį artilerijos sandėlį Linkaičiuose turėjo atvykti per 24 val., eilinis K. B. iš Joniškio – per 20 val., atsargos kariai iš Šiaulių – per 10 val., o iš Radviliškio – per 6 val.¹²⁶ Nuo Žagarės iki Linkaičių atstumas keliais buvo apie 85 km, iš Joniškio – 70 km, iš Šiaulių – apie 30 km, iš Radviliškio – 8 km. Taigi atsargos kariai iš tolimesnių vietovių turėjo judėti vidutiniškai 3–3,5 km/val. greičiu, o iš gretimo Radviliškio daug lėčiau – apie 1,3 km/val. Žinoma, būtina įvertinti ir tai, kad buvo palikta laiko kariui pasirengti vykti į paskyrimo vietą.

Praėjus 10 val. nuo mobilizacijos paskelbimo atvyko 36,1 % karinin-

¹²² Tėvynė reikalauja rimties ir pasišventimo // *Karys*, 1939, Nr. 38 (1058), p. 1097.

¹²³ **Musteikis K.** *Prisiminimų fragmentai*. Vilnius, 1989, p. 28.

¹²⁴ KAM mobilizacijos tvarkaraščiai Nr. 11, Nr. 12, 1939 m. rugsėjo 17 d. LCVA, f. 561, ap. 18, b. 181, l. 10.

¹²⁵ 1939 m. rugsėjo mėnesio mobilizacijos reliacija. 1940 m. gegužės 4 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 547, ap. l. 2.

¹²⁶ Šiaulių aps. atsargos kareivių, paskirtų į 3-ią artilerijos sandėlį Linkaičiuose, sąrašas, 1938 m. sausio 22 d. LCVA, f. 3, ap. 4, b. 42, l. 5–7.

kų, po 20 val. daliniuose buvo 74,6 % atsargos karininkų, po 30 val. (per tiek laiko turėjo būti mobilizuoti dauguma dalinių) – 88,1 % atsargos karininkų¹²⁷. Pažymėtina, kad kariai rinkosi operatyviau – po 10 val. nuo mobilizacijos paskelbimo buvo atvykę 24,3 %, po 20 val. – 79,1 %, o po 30 val. – jau 92,9 % atsargos karių. Kadangi buvo šaukiama 20 % daugiau nei reikėjo pagal etatus, praktiškai po 20 val. visi karo meto etatai buvo užimti, o vėliau net susidarė karių perteklius¹²⁸. Mobilizuotųjų atvykimo į atskirus dalinius laikas skyrėsi, nors išryškėjo bendra tendencija – kareiviai rinkosi šiek tiek greičiau nei karininkai (1 lentelė).

1 lentelė 1939 m. rugsėjo 17 d. Lietuvos kariuomenės dalinės mobilizacijos atsargos karininkų ir kareivių rinkimosi į dalinius greitis %¹²⁹

Dalinio pavadinimas	Iki 17 d. 24.00 val.		Nuo 17 d. 24.00 val. iki 18 d. 14.00 val.		Nuo 18 d. 14.00 val. iki 18 d. 20.00 val.		Vėliau	
	Karininkų	Kareivių	Karininkų	Kareivių	Karininkų	Kareivių	Karininkų	Kareivių
I PD	19,1	22,7	44,8	43,7	24,6	28,5	11,5	5,1
II PD	57,8 *	30,9	28,5	51,7	6,3	10,2	7,4	7,1
III PD	21,5	30,4	44,6	53,5	21,5	10,5	12,4	5,6
IV PD (3-iasis PP)	22,6	17,6	50	58,3	8,5	15,2	18,8	8,8
Kavalerija	30,8	21	37	61,9	23	8,6	9,2	8,5
Aviacija	50,9	17,4	37,7	61,6	5,7	11	5,7	10
7-asis PP	50	30,4	27,3	52,6	4,6	12,4	18,1	4,6
Iš viso	36,1	24,3	38,5	54,8	13,5	13,8	11,9	7,1

* Kartu su pašauktaisiais *ypatingųjų karo pratimų* atlikti.

¹²⁷ 1939 m. rugsėjo mėnesio mobilizacijos reliacija. 1940 m. gegužės 4 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 547, ap. l. 2.

¹²⁸ Ten pat, l. 4.

¹²⁹ Ten pat, l. 20.

Mobilizacijos metu buvo planuota pašaukti 1 871 karininką ir 72 867 karius, šaukimo lapeliai buvo įteikti 1 798 karininkams ir 63 582 kariams, dėl gyvenamosios vietos pakeitimo, ligos, mirties, kalinimo ir nežinomų priežasčių šaukimo lapelių nepavyko įteikti 73 karininkams ir 9 285 kariams (2 lentelė). Vis dėlto į paskyrimo vietas atvyko 2,68 % vyrų daugiau, nei buvo įteikta šaukimų: 1 852 karininkai ir 65 282 kariai (skaičius apytikslis, nes Vilkaviškio apskrities, kur buvo planuota pašaukti 68 karininkus ir 4 191 kari, komendantas nepateikė atvykusiųjų duomenų, tik konstatavo, kad dauguma). Taigi paskelbus dalinę mobilizaciją į karinius dalinius neatvyko apie 10,17 % planuoto atsargos karių skaičiaus¹³⁰. O atvykimą į kariuomenę net negavus šaukimo galima paaiškinti nuo 1935 m. galiojusia tvarka, kuria remiantis visi atsargos karininkai, karo gydytojai ir karo valdininkai, išėjusieji sąlyginių atostogų, I rūšies atsargos kariai, paskelbus mobilizaciją, gavę šaukimo lapelius, tuojau pat privalėjo vykti į paskyrimo vietą, o negavę šaukimų – į apskričių komendantūras¹³¹. Žinoma, susidarius ekstremaliai situacijai, ne visi atsargos kariai skubėjo į dalinius net ir gavę šaukimus, be to, kai kurie jų galėjo būti pakeitę gyvenamąją vietą ar net mirę, kadangi atsargos karių sąrašai buvo tikrinami ir kariai registruojami tik kartą – metų pradžioje.

Atlikus mobilizaciją Lietuvos kariuomenė išaugo iki 90 137 karių (iš jų buvo 3 289 karininkai ir 86 848 kareiviai). Kalbant apie mobilizuotų pajėgų dydį verta pažymėti, kad skaičiai siek tiek skiriasi¹³². Taip galėjo atsitikti dėl nuolatinės kariuomenės kaitos ir skirtingų atliekant jos tyrimus naudotų dokumentų, tad šiuos duomenis derėtų laikyti apytiksliais, o ne visiškai tiksliais. Kariuomenės būstinėje buvo 110, I PD – 14 496, II PD – 15 598, III PD – 12 354, IV – 6 161, kavalerijoje – 4 596, karo technikos dalyse – 7 264, karo aviacijoje – 3 301, priešlėktuvinėje apsaugoje – 1 760, pasienio

¹³⁰ Apskričių mobilizacijos vykdymo žinios, 1939 m. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 560, l. 3–177.

¹³¹ Mobilizacijos skelbimas (priedas Nr. 6), 1935 m. LCVA, f. 3, ap. 1, b. 265, l. 111.

¹³² Plačiau mobilizacijos statistinius duomenis, kaip didėjo kariuomenė 1939 m. rugsėjį, analizavo Jonas Vaičenonis. Žr.: **Vaičenonis J.** Lietuvos kariuomenės skaičiai 1920–1939 m. // *Karo archyvas*. T. 17, 2002, p. 144–180. Teigiama, kad per kelias dienas Lietuvos kariuomenė išaugo iki 89 470 karių, o mobilizacijos metu buvo pašaukta per 1 600 karininkų ir 62 600 karių. Žr.: **Vaičenonis J.** *Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo verpetuose (1927–1940)*. Vilnius, 2004, p. 159–160. Kiti autoriai nurodo, kad „1939 m. rugsėjo mėn. paskelbus dalinę mobilizaciją, per 30 valandų kariuomenė išaugo iki 85 000 karių“. Žr.: **Krikštopaitis J. A., Riamitė A.** *Saugi valstybė: idėja ir tikrovė*. Vilnius, 2004, p. 97.

apsaugoje – 5 738, kariuomenės rezerve – 14 042, tarnybose – 4717 karių. Mobilizuota kariuomenė turėjo 22 274 arklius, iš jų 5 018 – reguliarioji kariuomenė, 17 445 – rekvizuotus¹³³. Mobilizacijos metu iš gyventojų buvo paimta: 133 sunkvežimiai, 44 lengvieji ir 42 sanitariniai automobiliai, 28 motociklai be vežimėlių ir 7 motociklai su vežimėliais. Tačiau tik 20–40 % transporto priemonių tiko naudoti, kitoms reikėjo smulkaus, o 10 % sunkvežimių – kapitalinio remonto. Dalį geresnės būklės transporto priemonių gyventojai mėgino slėpti garažuose, tad tekdavo įsikišti policijai¹³⁴. 1939 m. rudenį Lietuvoje gyventojai turėjo 1 750 lengvųjų automobilių, 298 autobusus, 603 sunkvežimius, 471 traktorių ir 1 404 motociklus, kurie mobilizacijos atveju tiko kariuomenei¹³⁵. Iš gyventojų kariuomenė rekvizavo 219 automobilių ir 35 motociklus, t. y. atitinkamai tik apie 8,3 % ir 2,5 % jų turėtų ir kariuomenei tinkamų transporto priemonių. 1938 m. spalio 20 d. kariuomenė turėjo savo 217 sunkvežimių¹³⁶.

Mobilizacijos metu buvo suformuoti 10-asis (Kupiškis), 11-asis (Prienai, Seirijai, Bagrėnas) ir 16-asis PP (Kaunas), I, III ir IV atsargos pėstininkų batalionai, 6-asis (štabas ir 2-oji AG – Karo mokykla, 1-oji AG – Raželiai) ir atsargos (Panevėžys) AP, 1-asis, 2-asis ir 3-iasis atsargos kavalerijos eskadronai¹³⁷. Akivaizdu, kad daliniai, dislokuoti arčiau Len-

¹³³ Pažymėtina, kad šioje kariuomenės mobilizacijos suvestinėje pateikti sudėties skaičiai ne visur sutampa juos sudėjus iš naujo. Žr.: Kariuomenės sudėties žinios įvykdžius mobilizaciją, 1939 m. rugsėjis. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 565, l. 223.

¹³⁴ **Grigoraitis V.** *Lietuvos kariuomenės technika 1918–1940*. Vilnius, 2009, p. 203, 233, 239–240.

¹³⁵ Kariuomenės reikalams tinkamų autovežimų sudėties žinios. 1939 m. II pusmetis. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 571, l. 38. Iš viso Lietuvoje 1939 m. buvo 2 026 automobiliai, 305 autobusai, 730 sunkvežimių ir 1 733 motociklai. Žr.: Motorizacija Lietuvoje ir Latvijoje, Centrinis statistikos biuras. LCVA, f. 922, ap. 1, b. 18, l. 11.

¹³⁶ Esamų kariuomenės dalyse krovinių automobilių žinios. 1938 m. spalio 20 d. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 889, l. 66.

¹³⁷ Po mobilizacijos kariuomenės koviniuose daliniuose buvo: 1-ajame PP – 2 836; 2-ajame PP – 3 260; 3-iajame PP – I batalione (Kėdainių) – 1 628, II batalione (Sėdžiaus, pagal mobilizacijos planą – 13-iasis PP) – 1 971, III batalione (Raseinių, pagal mobilizacijos planą – 14-asis PP) – 1 582; 4-ajame PP – 3 196; 5-ajame PP – 3 311; 6-ajame PP – Plungės įgulos – 2 336, Telšių įgulos (pagal mobilizacijos planą – 15-asis PP) – 1 745; 7-ajame PP – 3 354; 8-ajame PP – Varnių įgulos (pagal mobilizacijos planą – 12-asis PP) – 595, Šiaulių įgulos – 1 244; 9-ajame PP – 3 459; 10-ajame PP – 3 238; 11-ajame PP – 3 209; 16-ajame PP – 3 231; I atsargos batalione – 2 063; III atsargos batalione – 2 106; IV atsargos batalione – 621; 1-ajame AP – 2 008; 2-ajame AP – 1 292; 3-iajame AP – 2 101;

kijos, buvo mobilizuojami aktyviau. I ir II PD buvo mobilizuoti visi nauji daliniai. O IV PD, kuri buvo formuojama iš 3-iojo PP ir 2-ojo AP, padidėjo minimaliai (t. y. 6 161 karys sudarė tik apie 40 % PD karo meto etatų). 1939 m. Lietuvos kariuomenės PD karo metu turėjo sudaryti 15 402 kariai ir 5 138 arkliai¹³⁸. Verta pažymėti, kad remiantis *Štabų žinyne* V. Statkaus¹³⁹ ir A. Liekio¹⁴⁰ pateikti divizijų sudėties duomenys nėra patikimi, nes net pačiame leidinyje rašoma: „Šiame *Žinyne* nurodytieji duomenys neatitinka karo meto organizacijos duomenų, tačiau ir jie yra slapti.“¹⁴¹

III PD, kuri karo atveju turėjo virsti dviem divizijomis (III ir V PD), kariai taip pat buvo užėmę tik apie 40 % karo meto etatų, šios PD mobilizacinės srities nemažai dalinių (12-asis PP, 5-asis AP, V ir VI atsargos batalionai bei I, II ir III PAB) išvis nebuvo mobilizuoti arba batalionai, iš kurių turėjo formotis minėti daliniai, buvo šiek tiek papildyti. Rugsėjo 17 d. buvo paskelbtas įsakymas mobilizuotis tik 6-ajam ir 7-ajam PP, divizijos inžinierių batalionui ir 4-ojo AP I ir II AG¹⁴². I PD (kurią sudarė 1-asis, 4-asis ir 10-asis PP, 1-asis AP) praktiškai buvo karo meto sudėties, o II PD (kurią sudarė 5-asis, 9-asis ir 11-asis PP, 3-iasis AP) karių buvo net daugiau, nei numatyta pagal karo meto etatus. Visi kavalerijos daliniai taip pat buvo mobilizuoti. Mobilizuotiems (pašauktiems) kariams turėjo būti organizuojami mokymai¹⁴³ pagal 1937 m. patvirtintą *karo pratinų* atlikti pašauktų karių mokymo planą¹⁴⁴.

Problemiškas III PD, tiksliau, jos teritorijoje, numatytų mobilizuoti

4-ajame AP – 1 814; 6-ajame AP – 1 476; atsargos AP – 1449; 1-ajame KP – 1 320; 2-ajame KP – 1 326; 3-iajame KP – 1 325; 1-ajame AKE – 458; 2-iajame AKE – 387; 3-iajame AKE – 573; 1-ojoje RAB – 161; 2-ojoje RAB – 160; 3-iojoje RAB – 170, IV PAB – 814, VI PAB – 651, VIII PAB – 825, IX PAB – 834, X PAB – 702, XI PAB – 681, XII – 714. Žr.: Sudėties žinios 1939 m. rugsėjo 1 d.–1939 m. rugsėjo 30 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 565, l. 1–223.

¹³⁸ PP – 3 314 karių (3 PP – 9 942), AP – 2 200, DLR – 531, ryšių batalionas – 376, inžinierių batalionas – 582, kiti divizijos padaliniai – 1 771 karys. Žr.: PD provizijos pervežimo lentelė, 1940 m. vasario 12 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 608, l. 12.

¹³⁹ Statkus V. *Lietuvos ginkluotos pajėgos 1918–1940 m.* Chicago, 1986, p. 59–61.

¹⁴⁰ Liekis A. *Lietuvių karyba ir ginkluotė (iki 1918 m.)*. Vilnius, 2002, p. 534–535.

¹⁴¹ *Štabų žinynas*. Kaunas, 1938, p. 3.

¹⁴² 1939 m. rugsėjo 18 d. įsakymas III PD. LCVA, f. 981, ap. 1, b. 23, l. 2.

¹⁴³ Kavalerijos štabo 1939 m. rugsėjo 19 d. įsakymas. LCVA, f. 981, ap. 1, b. 49, l. 30.

¹⁴⁴ Kariuomenės vado 1937 m. rugpjūčio 14 d. įsakymas. LCVA, f. 981, ap. 1, b. 49, l. 32.

15-ojo ir 17-ojo PP formavimo 1939 m. rudenį klausimas. Aiškėja, kad nurodymas mobilizuoti 15-ąjį PP (suformuoto 6-ojo PP pagrindu, vadas gen. št. plk. lt. Juozas Listopadskis) ir 17-ąjį PP (suformuoto Aukštosios karo mokyklos pagrindu, vadas gen. št. plk. lt. Antanas Špokevičius) buvo duotas 1939 m. rugsėjo 18 d.¹⁴⁵ Kaip galima spręsti iš 17-ojo PP vado įsakymų, pulkas bazavosi Šiauliuose, rugsėjo 22 d. jame buvo 91 karininkas, nemažai karininkų (38) buvo iš Aukštosios karo arba Karo mokyklų¹⁴⁶. Tačiau iš archyvinių dokumentų visiškai neaišku, koku tempu, kur tiksliai ir kokio dydžio 17-asis PP buvo suformuotas (arba ne). Beje, pulkas gana greitai, iki rugsėjo 30 d., buvo ir demobilizuotas¹⁴⁷. Galima prielaida, kad šis pulkas, kurio mobilizacijos terminas toks trumpas, buvo nedidelis ir dėl to suvestinėse pateko į 8-ojo PP Šiaulių įgulos apskaitą. Manytume, kad šią prielaidą patvirtina analogija – tai, kad 15-ojo PP (Telšių įgulos) duomenys suvestinėse apie kariuomenės sudėtį ir mobilizacijos reliacijoje priskirti 6-ajam PP, kurio vieno bataliono pagrindu buvo kuriamas naujas pulkas.

Mobilizacijos metu buvo svarbu ne tik tai, kaip sparčiai rinkosi atsarginiai, bet ir kada, kuris dalinys bus pasirengęs žygiui ir galės vykdyti jam pavestas užduotis. Kai kurių dalinių, ypač priedangos, operatyvią mobilizaciją lėmė tai, kad prieš 2–3 savaites jie buvo papildyti atsargos kariais, pvz., 2-ojo PP III batalionas jau iki mobilizacijos buvo visiškai sukomplektuotas ir žygiui pasirengė per 6 val. Žinoma, operatyvumą lėmė ir karininkų iniciatyvumas, nes 4-ajam PP, kuris nebuvo priedangos sudėties dalinys, tai pavyko padaryti tik atsidavusių karininkų dėka – pulkas sugebėjo po dviejų nemigos naktų greitai nužygiuoti 55 km¹⁴⁸.

Iš pateiktų duomenų aiškėja (2 diagrama), kad visi trys priedangos PP (1-asis, 7-asis ir 9-asis) per mobilizaciją numatytu laiku arba net šiek tiek anksčiau buvo pasirengę veikti, kaip ir 2-ojo, 3-iojo, 5-ojo, 6-ojo ir 16-ojo PP koviniai junginiai, kelias valandas vėlavo 4-asis, 10-asis, 11-asis PP ir visi trys KP. Kiek prastesnė buvo AP mobilizacijos padėtis: visi artilerijos daliniai, išskyrus 2-ąjį AP, kuris tik pasipildė, gerokai vėlavo, o naujai kuriami, t. y. neturintys taikos meto dalinių kaip pagrindo, atsargos ir 6-asis

¹⁴⁵ 1939 m. rugsėjo 18 d. įsakymas III PD. LCVA, f. 981, ap. 1, b. 23, l. 2.

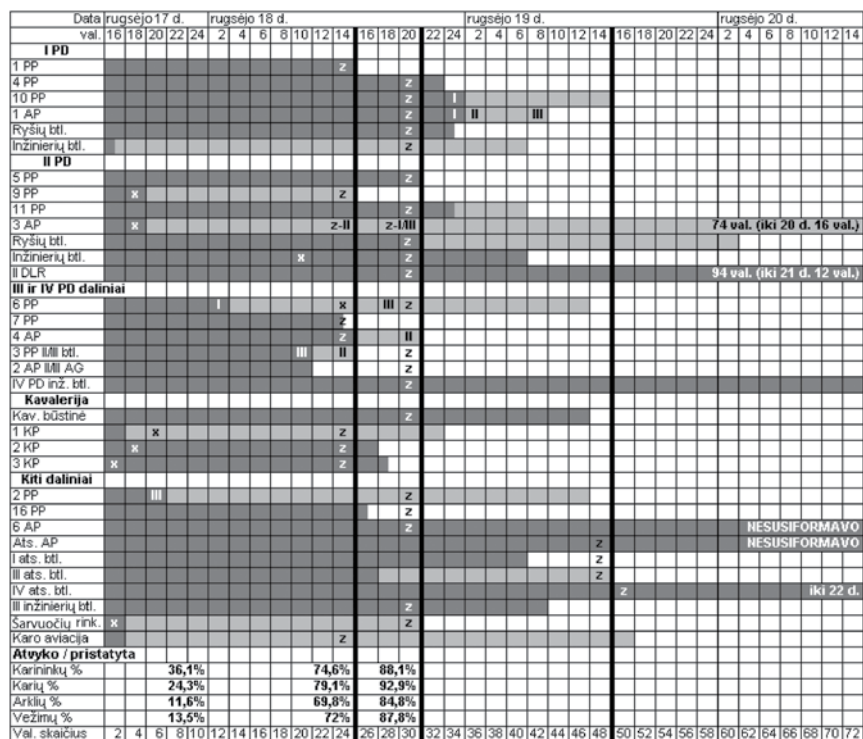
¹⁴⁶ 17-ojo PP vado 1939 m. rugsėjo 22 d. įsakymas. LCVA, f. 981, ap. 1, b. 23, l. 4–4 ap. l.

¹⁴⁷ 17-ojo PP vado 1939 m. rugsėjo 30 d. raportas. LCVA, f. 981, ap. 1, b. 23, l. 9.

¹⁴⁸ 1939 m. rugsėjo mėnesio mobilizacijos reliacija. 1940 m. gegužės 4 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 547, l. 22–25.

AP net iki demobilizacijos paskelbimo nespėjo pasirengti galimiems veiksams. Visi 11 PP ir 3 KP, kurie buvo mobilizuojami žygiuoti iš dislokacijos vietų, pasirengė greičiau nei per dvi paras.

2 diagrama Lietuvos kariuomenės 1939 m. rugsėjo 17 d. mobilizuotų dalinių formavimo ir rengimo žygiui sparta¹⁴⁹

x – dalinio pirmojo skaidinio mobilizavimo ir išvykimo laikas
 z – planuotas dalinio mobilizavimo galutinis terminas
 I, II ir III – konkrečių pulko batalionų arba artilerijos grupių mobilizavimo laikas

■ – pirmųjų dalinio padalinių pasirengimo žygiui laikas
 ■ – galutinis dalinio mobilizavimo laikas

¹⁴⁹ Ten pat, l. 22–25. Pranešimas apie dalinių bei įstaigų susimobilizavimą ir jo išdavas, 1939 m. spalio 16 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 548, l. 95–96.

Mobilizuotai kariuomenei buvo įsakyta pasirengti internuoti Lenkijos karius, o jiems pasipriešinus, panaudojus karinę jėgą – nublokšti atgal, taip pat elgtis, jei ir SSRS kariuomenė, persekiodama lenkus, peržengtų administracinę liniją. I PD turėjo pasiruošti pasitikti Lenkijos arba SSRS karinius dalinius Vilnius–Ukmergė ir Švenčionys–Utena kryptimis, o mobilizuota divizija susitelkti Anykščių, Ukmergės, Taujėnų rajone, pasirengti ginti Šventosios upės ir Vidiškių bei Anykščių ribą¹⁵⁰. Įsakymas priedangos daliniams buvo paskelbtas rugsėjo 18 d. 11 val. ryto, jie veikti turėjo pradėti dar nesibaigus mobilizacijai. Sienų apsaugai ir priedangai užtikrinti skubiai buvo skirti I PD daliniai – pėstininkų batalionas su artilerijos baterija ir divizijai perduotas 1-asis KP, kurio pirmasis skaidinys su raitosios artilerijos baterija iš Kauno į Ukmergę išvyko 17 d. 22.30 val., o antrasis turėjo išvykti po mobilizacijos. II PD priklausantis 2-ojo PP batalionas su Karo mokyklos motorizuotuoju artilerijos būriu jau naktį iš rugsėjo 17-osios į 18-ąją sunkvežimiais iš Kauno buvo permestas į Žiežmarių rajoną. Dalis 9-ojo PP turėjo būti permesta į Kalvarijos rajoną, 2-asis KP su artilerija turėjo likti Alytuje, 3-iasis KP – vykti į Jonavos rajoną. I ir II PD pavaldžius PAB nurodyta sustiprinti artimiausiais šaulių būriais. Karo aviacijai buvo įsakyta nuo 18 d. ryto žvalgyti visą administracinę liniją su Lenkija, ar nėra svetimos kariuomenės dalinių Lietuvos teritorijoje, ypač atkreipiant dėmesį į Vievio–Varėnos ruožą¹⁵¹. O visas mobilizuotas 2-asis PP iš dislokacijos vietos išvyko rugsėjo 19 d. 0.00 val., 11-ojo PP I batalionas – 18 d. 23.30 val., II batalionas – 20 d. 15.00 val.¹⁵², tačiau, kadangi nevyko karo veiksmų, negalime nustatyti, ar to negalėjo padaryti anksčiau.

Jau aptarėme rugsėjo pradžioje Lietuvos kariuomenės štabo suplanuotą pajėgų telkimo po mobilizacijos planą, kuris buvo skirtas Vokietijos kariuomenės žygiui į Pietų Lietuvą iš Rytprūsių stabdyti. Kariuomenės štabo nuomone, grėsmės nekėlė ne tik SSRS, bet ir Lenkijos pajėgos į šiaurės rytus nuo Neries. Žinoma, mobilizuotos ir pagal minėtą planą sutelktos pajėgos turėjo būti pasirengusios ir galimiems netikėtumams –

¹⁵⁰ Operatyvinis įsakymas Nr. 2. 1939 m. rugsėjo 18 d. LCVA, f. 981, ap. 1, b. 31, l. 22–24.

¹⁵¹ Direktyva pietų ir rytų sienai saugoti. 1939 m. rugsėjo 18 d., 11 val.: LCVA, f. 1323, ap. 1, b. 556, l. 48–48 ap.l.

¹⁵² Kariuomenės štabo 1939 m. spalio 7 d. įsakymas II PD. LCVA, f. 858, ap. 1, b. 95, l. 45.

veiksmams iš Vokietijos pusės Tilžės–Šiaulių kryptimi. Tačiau rugsėjo viduryje I PD buvo sutelkta palei administracinę liniją į šiaurės rytus nuo Neries, o II PD – į pietus nuo Neries ir Nemuno, t. y. abipus Nemuno aukščiau Kauno. I PD turėjo pasirengti galimam priešo įsiveržimui Vilniaus–Ukmergės ir Švenčionių–Utenos, o II PD – Suvalkų–Marijampolės, Varėnos–Alytaus, Rūdiškių–Prienu ir Vilniaus–Kauno kryptimis¹⁵³. Taigi aiškiai priešiškų pajėgų buvo laukiama iš Lenkijos teritorijos, galima Vokietijos grėsmė iš Rytprusių jau nebeakcentuojama.

Mobilizuotųjų nuotaika buvo puiki. Visi kariai skubėjo kuo greičiau atvykti į dalis, taip demonstruodami savo pilietiškumą, o vėluojama buvo dėl nuo jų nepriklausančių aplinkybių. Manoma, kad atsargos kariai, pašalinus įvairius trukdžius, galėtų atvykti ir dar greičiau¹⁵⁴. VSD konstatavo, kad dauguma 1939 m. rugsėjo 17 d. mobilizuotų vyrų buvo nusiteikę pozityviai. Panevėžio apylinkių atsargos kariai į paskyrimo vietas atvyko pakilios nuotaikos ir „dainuodami, nes daugelis buvo įsitikinę, kad tuojau bus vaduojamas Vilnius“. Apylinkių ūkininkai rekvizuojamus daiktus tiekė tvarkingai, nereikšdami jokio nepasitenkinimo. Biržų apskrityje atsargos karių nuotaika taip pat buvo gera, vietos ūkininkai noriai ir rūpestingai atliko visas prievoles. Užnemunėje mobilizacija ir rekvizicijos nepasitenkinimo nekėlė, nes visi buvo įsitikinę, kad žygiuojama į Vilnių, vis dėlto pasitaikė ir girtų šauktinių. Rokiškio apskrities atsargos kariai buvo ne tokie entuziastingi, o ūkininkai rekvizicijos prievoles vykdė vangiau. VSD pranešė, kad žydai baiminasi vokiečių okupacijos¹⁵⁵. Tai, kad Lietuva padedant kariuomenei neatsiėmė Vilniaus, kėlė visuomenės nerimą ir pasipiktinimą, dalis inteligentijos siūlė sekti sovietų pavyzdžiu. Ypač dėl „neveiklumo“ visuomenės ir Kauno inteligentijos buvo kaltinama Lietuvos užsienio reikalų ministerija¹⁵⁶.

Anot istoriko Zenono Ivinskio, kuris dienoraštyje užfiksavo savo įspūdžius ir mintis apie mobilizaciją, šaukimą, kurį įteikė policininkas, jis

¹⁵³ Lesčius V. Lietuvos kariuomenė sovietinės okupacijos išvakarėse // *Karo archyvas*. T. 25, 2010, p. 274–279.

¹⁵⁴ 1939 m. rugsėjo mėnesio mobilizacijos reliacija. 1940 m. gegužės 4 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 547, ap. l. 4.

¹⁵⁵ VSD 1939 m. rugsėjo 21 d. biuletenis Nr. 205. LCVA, f. 378, ap. 10, b. 187, l. 140.

¹⁵⁶ VSD 1939 m. rugsėjo 22 d. biuletenis Nr. 206. LCVA, f. 378, ap. 10, b. 187, l. 146.

gavo 20.15 val., t. y. praėjus beveik 7 val. nuo mobilizacijos paskelbimo. Į Šančius Z. Ivinskis vyko atsargos karių perpildytu autobusu. Atsargos kariai gausiai būriavosi ir geležinkelio stoties rajone. Kareivines, kuriose jau buvo gana daug atvykusių mobilizuotųjų, jis pasiekė apie 22.00 val. Kariai į dalinius prისტatydavo labai greitai, tačiau atvykus paaiškėdavo, kad juose jokios skubos nėra. Dauguma vyrų manė, kad rengiamasi žygiui į Vilnių. Galiausiai Z. Ivinskis buvo paskirtas į Ginklavimo valdybą. Dirbo biurokratinį darbą (su sąskaitomis), o nakvoti vykdavo namo. Jis mini, kad negavo kario uniformos ir iki pat rugsėjo 26 d., kol buvo demobilizuotas, tarnavo vilkėdamas civiliniais drabužiais. Apskritai istorikas konstatavo, kad trūko organizuotumo, o tiekimas „šlubavo“. Mobilizacijos sąrašai buvo netikslūs ir subraukti, galiausiai kariuomenėje trūko „griežtos rankos“¹⁵⁷. Kad mobilizuotasis Z. Ivinskis, tarnaudamas Ginklavimo valdybos raštinėje, negavo kario uniformos, nestebina, nes dar 1937 m. buvo nutarta, kad trūkstant uniformų PAB kariai būtų aprūpinami tik kepurėmis, diržais, šovininėmis ir prireikus batais. Nuosavus drabužius galėjo dėvėti užnugario: ginklavimo, intendantūros, karo sanitarijos, karo veterinarijos ir meteorologijos tarnybų, gurguolės ir karo teismo kariai¹⁵⁸. Už savo aprangos dėvėjimą karius turėjo būti atlyginta¹⁵⁹.

Gen. št. plk. ltn. J. Listopadskis, buvęs 6-ojo PP bataliono vadas, atsiminimuose apie mobilizaciją rašo, kad: „Lietuvos valdžia savo Nepriklausomybei ginti paskelbė daliną mobilizaciją. Telšių apskrityje mobilizacija irgi buvo paskelbta. Mūsų batalionui per 36 val. teko mobilizuoti visą pėstininkų pulką [6-ojo PP III bataliono Telšiuose pagrindu turėjo būti formuojamas 15-asis PP – V. J.] ir jį apginkluoti. Jo daliniai buvo išmėtyti po kaimus Telšių miesto apylinkėse. <...> Po mobilizacijos daliniai buvo pasirengę kautynėms ir darė atitinkamus kautynių pratimus. Kai Lenkijos armija buvo visiškai sumušta ir jos teritorija iš abiejų pusių okupuota, karo pavojus, atrodo, laikinai stabilizavosi. Greitai buvo paskelbta

¹⁵⁷ Ivinskis Z. *Dienoraštis*. LYA (Lietuvos ypatingasis archyvas), f. 3377 ap. 55, b. 240, l. 72–76.

¹⁵⁸ Kariuomenės štabo III 1937 m. gegužės 24 d. Kariuomenės tiekimo viršininkui. LCVA, f. 1, ap. 1, b. 385, l. 49.

¹⁵⁹ Kariuomenės vadui 1936 m. gruodžio 17 d. LCVA, f. 1, ap. 1, b. 385, l. 69.

Lietuvos kariuomenės demobilizacija.¹⁶⁰

Jau po demobilizacijos *Trimite* buvo išspausdinti mobilizuoto atsargos kario įspūdžiai: „Mes, kiekvienas vyras, kurie rugsėjo 17 d. buvome šaukiami saugoti tėvynės laisvės, tą dieną prisiminsime visuomet. Nors tą dieną ir buvo niūri rudeniška nuotaika, bet pašauktųjų prie ginklo žmonių nuotaika buvo gera. Ir lyjant žmonių būreliai ir paskirai skubiai vyko į paskirties vietas. <...> Nuostabiai greitai laiku pašauktieji vyrai vyko prie ginklo tėvynės sargybon <...>“

Remiantis šio atsargos kario įspūdžiais galima daryti prielaidą, kad pagrindinė mobilizuotų karių užduotis buvo Lietuvos ir Lenkijos administracinės linijos apsauga ir besitraukiančios lenkų kariuomenės dalinių bei civilių pabėgėlių internavimas¹⁶¹.

Karde buvo rašoma: „Šis didysis mūsų kariuomenės pasirengimas galimiems pavojams atremti ir budėti pasieniuose, kada karo veiksmai Lenkijoje ėjo prie galo, ir nugalėti ištisi lenkų kariuomenės daliniai pradėjo eiti per administracijos liniją. <...> valstybės pajėgumas turi visuomet atitikti jos ginamus interesus. Mūsų taikingos politikos interesus buvo griežtas neutralumas. Šiam interesui išlaikyti ir ginti mūsų kariuomenė savo uždavinį atitiko ir jį garbingai, sklandžiai ir labai judriai atliko. Kariuomenės reikiamas sustiprinimas buvo tiksliai numatytas, pačiu būtiniausiu laiku įvykdytas ir tęsėsi kiek galint trumpesnę laiką.“¹⁶²

Spaudoje teigta, kad „pagal momento reikalavimus žymiai sustiprintos mūsų ginklo pajėgos plačiai aprėpė Lietuvos žemę, ypač stropiai susiburdamos prie mūsų rytinių ir pietinių pakraščių, iš kur galėjo į mūsų kraštą veržtis nugalėta ir stumiama Lenkijos kariuomenė. Gausūs mūsų kariuomenės visų ginklų rūšių daliniai turėjo gyventi ir dirbti jau nebe kareivinių, bet lauko gyvenimo sąlygomis.“¹⁶³ Konstatuota – „kaip ir tikrosios tarnybos kariai, visi pašauktieji iš atsargos mūsų vyrai buvo aprenkti visiškai geromis, naujomis uniformomis ir gavo reikiamą kautynių aprangą ir pagal specialybę priklausančius ginklus“¹⁶⁴. Pastarasis teigi-

¹⁶⁰ Listopadskis J. *Laisvės ir vergovės metai*. Vilnius, 1993, p. 61.

¹⁶¹ Gutautis A. Iš pašauktojo atsarginio įspūdžių // *Trimitas*, 1939, Nr. 40, p. 978.

¹⁶² Atsargos vyrus palydint // *Karys*, 1939, Nr. 44, p. 1163.

¹⁶³ Mūsų gyvenimas ir darbas // *Karys*, 1939, Nr. 40, p. [1130].

¹⁶⁴ Visi saugokime karinį turtą // *Karys*, 1939, Nr. 41, p. 1129.

nys, kad „visi“ gavo uniformas neatitiko realybės. PD daliniai drabužiais, baltiniais, ekipuote, išskyrus kuprines, ir lauko virtuvėmis buvo aprūpinti 100 %, įvairios užnugario tarnybos ir įstaigos apranga ir baltiniais – 60 %, ekipuote – 50 %, lauko virtuvėmis – 90 %¹⁶⁵. Žinoma, pateiktas amžininkų publikacijų karinėje periodikoje ištraukas derėtų vertinti tik kaip patriotines ar net propagandines, tačiau jos mums rodo, kokia viešoji nuomonė mobilizacijos klausimu buvo formuojama 1939 m. rudenį.

MOBILIZACIJOS PROBLEMOS IR LIETUVOS KARIUOMENĖS ŠTABO IŠVADOS

1939 m. rugsėjo mėn. vykusį Lietuvos kariuomenės mobilizacija – puikus pavyzdys, iliustruojantis, kaip kariuomenė buvo pasirengusi valdyti krizes. Tai buvo didžiausia tarpukario Lietuvos kariuomenės mobilizacija, nors mokomųjų mobilizacijų būta ir anksčiau. 1930 m. lapkričio 12–15 d. bandomosios mobilizacijos Utenoje metu vieno pėstininkų bataliono mobilizacija truko 84 val., t. y. 12 val. trumpiau, nei numatyta (4 paros) mobilizacijos tvarkaraštyje Nr. 8, vėliau, 1937 m. spalio 21–23 d., bandomoji mobilizacija buvo atlikta Kupiškyje, kur mobilizavosi PP ir AG. Pėstininkai jau po 29 val., kai buvo paskelbta mobilizacija, buvo pasirengę žygiui, o artilerija – po 33 val.¹⁶⁶ Mūsų aptariamuoju laikotarpiu mobilizacijos atveju arčiausiai pasienio buvę daliniai žygiui pasirengti privalėjo ne vėliau kaip per 6 val.¹⁶⁷ 1937 m. mobilizacijos tvarkaraščiai buvo pakoreguoti, ir kautynių daliniai su tarnybomis turėjo būti mobilizuoti per 30 val. Visa kariuomenės mobilizacija būtų vykusį pagal penkis atskirus tvarkaraščius¹⁶⁸: 1) tvarkaraštis Nr. 4 – pasienio apsaugos batalio-

¹⁶⁵ 1939 m. rugsėjo mėnesio mobilizacijos reliacija. 1940 m. gegužės 4 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 547, l. 9.

¹⁶⁶ **Jokubauskas V.** Lietuvos kariuomenės kariniai planai ir resursai eventualaus karo su Lenkija atveju 1938–1939 m. // *Karo archyvas*. T. 26, 2011, p. 279.

¹⁶⁷ Mobilizacija turėjo vykti labai operatyviai, nes jos sparta galėjo lemti karo veiksmų sėkmę. 1-asis, 7-asis ir 9-asis PP, visi trys KP, Tauragėje, Marijampolėje ir Ukmergėje dislokuotos AG žygiui turėjo pasirengti ne ilgiau kaip per 6 val. Žr.: Kariuomenės mobilizacijai parengti ir vykdyti direktyva, 1935 m. rugpjūčio 16 d. LCVA, f. 3, ap. 1, b. 265, l. 102.

¹⁶⁸ Pažymėtina, kad 1935 m. mobilizacijos tvarka, kai pagal tvarkaraštį Nr. 11 mobilizacija turėjo vykti visoje valstybėje vienu metu: ir pėstininkai, ir kavalerija, ir artilerija žygiui

nų mobilizacija; 2) *ypatingi karo pratimai* – priedangos ir kitų reikalingų dalinių papildymas atsargos kariais (taikos meto kariuomenės stiprinimas); 3) tvarkaraštis Nr. 11 – priedangos dalinių mobilizacija; 4) oro sekėjų tinklo mobilizacija; 5) tvarkaraštis Nr. 12 – kariuomenės mobilizacija visoje valstybėje arba atskiros divizijos teritorijoje¹⁶⁹. Vadinasi, mobilizacijos terminai per dešimtmetį sutrumpėjo keturis kartus – nuo 4 parų iki šiek tiek daugiau nei paros. Bet daug svarbiau tai, kad 1939 m. rugsėjį mobilizacija vyko nedaug atsiliekant, beveik numatytu tempu, kuris, mūsų manymu, buvusiomis susisiektimo sąlygomis buvo maksimalus. Kitas svarbus aspektas – sprendimai dėl pajėgų didinimo buvo priimami operatyviai, atsižvelgiant į gretimai vykusio karo pokyčius. Taigi net didžiausi pesimistai neturi pagrindo priekaištauti, kad 1939 m. rugsėjį Lietuvos kariuomenė vangiai reagavo į kintančią situaciją ar lėtai veikė.

Brg. gen. S. Raštikis pripažino, kad administracinių trukdžių buvo nedaug, priešingai nei aprūpinimo ir tiekimo, intendantūros veiklos nesklaidumų, pvz., dėl arklių, vežimų ir pakinktų mobilizacijos. Tačiau generolas konstatavo, kad daug kas priklauso nuo vietose esančių karininkų, bet vis dėlto po 30 val. buvo atlikti visi pagrindiniai mobilizacijos darbai¹⁷⁰. Dalinių ir įgulų padėtis buvo skirtinga, tačiau visi šie kariuomenės vienetai stokojo arklių, pakinktų ir vežimų dėl vėluojančio aprūpinimo, arba dėl to, kad jie buvo blogos būklės ir netiko kariuomenei. Neretai gyventojai laiku nepristatydavo arklių ir vežimų (3 lentelė). Iš viso buvo nurodyta pristatyti 24 390 arklių, o buvo gauti 22 204 arkliai ir 6 116 vežimų (kai reikėjo 6 708). Vėluota dėl įvairių dalykų: būta ir aplaidumo, ir objektyvių, su planavimu susijusių, priežasčių, pvz., tolimų atstumų, kai kada net iki 100 km. Dalį arklių ir vežimų turėjo atvaryti mobilizuojami atsargos kariai, todėl

turėjo pasirengti per 24 val., kiti daliniai – per 30 val., pagal tvarkaraštį Nr. 12 turėjo mobilizuotis papildomi daliniai, kautynių daliniai žygiui privalėjo pasirengti per 30 val., tarnybos ir įstaigos – per 48 val.: Žr. **Vaičenonis J.** Lietuvos kariuomenės modernizacija (1926–1939) // *Darbai ir dienos*. T. 21, 2000, p. 161. Galiojo tik iki 1937 m., kai mobilizacijos tvarkaraščiai buvo pakoreguoti, bet palikti numeriai (Nr. 11 ir Nr. 12). Beje, mobilizacijos tvarkaraščiai Nr. 11 ir Nr. 12 įsigaliojo nuo 1935 m. lapkričio 1 d., tuo pat metu nustojo galioti ankstesnieji tvarkaraščiai Nr. 6, Nr. 8 ir Nr. 10. Žr.: Kariuomenės štabo 1935 m. spalio 3 d. įsakymas. LCVA, f. 3, ap. 1, b. 265, l. 61.

¹⁶⁹ Kariuomenės mobilizacijos reikalu [1940 m.]. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 591, l. 29.

¹⁷⁰ **Raštikis S.** *Kovose dėl Lietuvos*. T. 1. Vilnius, 1990, p. 597.

jiems pirmiau išvykus į paskyrimo vietas mobilizuojamo turto nebeliko kam pristatyti, kai kada pats savininkas jį turėjo gabenti į skirtingas įgulas. Galiausiai absurdiškai atrodo, kad kai kada gyventojai raginimo lapeliuose, kaip ir kai kurie atsargos kariai šaukimuose, negalėjo įskaityti vietovių pavadinamų, kur tą turtą reikia nugabenti, tad sugaišo daug brangaus laiko klaidžiodami. Kavalerijos mobilizaciją stabdė tai, kad daliniai gavo netinkamus arklius, kurie po ilgos kelionės buvo pavargę ir prieš naują žygį turėjo pailsėti, 80 % jų buvo nekaustyti arba kaustytos tik dvi kojos. Pasi-taikė sergančių arklių ir kumelių kumelių. Apie 60 % pristatytų vežimų kariuomenei netiko, kaip ir dauguma pakinktų, balnai beveik visi buvo netinkami. Daliniai ilgai užtruko kaustydami arklius ir bandydami pritaikyti vežimus savo reikmėms, ir tai sutrukdė laiku pasirengti žygiui, nors daliniai buvo sukomplektuoti ir apginkluoti¹⁷¹.

3 lentelė 1939 m. rugsėjo 17 d. Lietuvos kariuomenės dalinės mobilizacijos arklių ir vežimų pristatymo į dalinius sparta %¹⁷²

Dalinio pavadinimas	Iki 17 d. 24.00 val.		Nuo 17 d. 24.00 val. iki 18 d. 14.00 val.		Nuo 18 d. 14.00 val. iki 18 d. 20.00 val.		Vėliau	
	Arklių	Vežimų	Arklių	Vežimų	Arklių	Vežimų	Arklių	Vežimų
I PD	13,4	14,8	54,8	43,3	24,7	34,3	7,1	7,6
II PD	8,8	10,3	51,6	54,5	25,4	23,7	14,2	11,5
III PD	21,6	18,6	54	50,4	9,5	13,6	14,9	17,4
IV PD (3-iasis PP)	12,2	20,6	63,4	55,4	20,6	18,5	3,8	5,5
Kavalerija	9,7	14,6	62,5	71,5	20,8	13,9	7	-
Aviacija	-	-	41,2	57,1	-	-	58,8	42,9
7-asis PP	16	15,6	80,1	77,3	3,9	7,1	-	-
Iš viso	11,6	13,5	58,2	58,5	15	15,8	15,2	12,2

¹⁷¹ 1939 m. rugsėjo mėnesio mobilizacijos reliacija. 1940 m. gegužės 4 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 547, l. 6–9.

¹⁷² Ten pat, ap. l. 20.

Pastebėtas netoleruotinas karininkų vėlavimas, o kai kur net jų apatija. Kilo problemų dėl aprūpinimo uniformomis, nors visi į kautynių dalinius patekę kariai gavo uniformas, tačiau dalis jų buvo per mažo dydžio, o užnugario daliniuose uniformų stokota. Tokia padėtis nebuvo gera, nes smukdė karių moralę, neigiamai veikė drausmę. Mobilizacijos metu formuojant dalinius ypatingų organizacinių problemų kilo I pėstininkų atsargos batalione ir X PAB. Panevėžio atsargos AP, kaip ir 6-asis AP, neturėjo taikos meto branduolio, todėl iki demobilizacijos nebuvo tinkamai suformuotas ir nesugebėjo pasirengti žygiui. Daliniuose susidurta su pašauktų karių mokymų problema: kai kur jie nevyko, kai kur – buvo organizuojami chaotiškai, todėl pasitaikė karių dykinėjimo faktų. Galiausiai ne visose įgulose buvo ideali drausmė, tvarka ir švara, o tai menkino kariuomenės įvaizdį. Vis dėlto daliniai ginklus gavo laiku ir numatytus uždavinius praktiškai vykdyti galėjo, o jų kovinė moralė buvo aukšta¹⁷³.

Su esminėmis ginklavimo problemomis susidūrė tik keli daliniai, nes reikiami ir dažniausiai gana tvarkingi ginklai buvo saugomi mobilizacijos vietose. VII PAB, 10-asis PP ir I atsargos batalionas gavo sugedusių sunkiųjų kulkosvaidžių, 1-asis AP – tris haubicas, kurias turėjo nugabenti į dirbtuves taisyti, 16-asis PP ir II inžinierių batalionas – rankinių granatų be kapsulių ir šovinių be apkabų, 3-iasis PP – sunkiųjų kulkosvaidžių vežimėlių be pakinktų. Pasitaikydavo surūdijusių šautuvų, kardams, durtuvams ir pistoletams trūko pakabų ir dėklų. Visuose daliniuose stigo pistoletų, šalmų, dujokaukių žmonėms (arkliams iš viso negauta), 20 mm *Oerlikon* pabūklų šovinių, šautuvinių granatų, žiūronų ir taikymo įrangos. Atsargos daliniai stokojo ir lengvųjų kulkosvaidžių, šautuvų, durtuvų. Dalis trūkumų atsirado ne dėl to, kad kariuomenė neturėjo reikiamų ginklų, amunicijos ar įrangos – tiesiog savo veiksmų nederino tiekimu privalančios rūpintis institucijos – Ginklavimo valdyba ir Intendantūra¹⁷⁴.

Po demobilizacijos Kariuomenės štabe atlikus analizę buvo nustatyta, kad mobilizuojamo turto savininkai iš anksto nežinojo jo paskyrimo vietų, o ir paties mobilizuojamo turto normos buvo nustatytos netolygios.

¹⁷³ Pranešimas apie dalinių bei įstaigų susimobilizavimą ir jo išdavas, 1939 m. spalio 16 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 548, l. 2–97.

¹⁷⁴ 1939 m. rugsėjo mėnesio mobilizacijos reliacija. 1940 m. gegužės 4 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 547, l. 6–9.

Šalyje nesant standartizavimo sistemos, mobilizacijos metu rekvizuoti kariuomenei vežimai praktiškai netiko. Autotransporto priemonės buvo skirtingų modelių ir naudojo skirtingus degalus, todėl kariuomenė sunkiai galėjo jas naudoti. Paimti iš gyventojų pakinktai ir balnai kariuomenei netiko, todėl buvo planuojama ateity iš viso šių daiktų mobilizacijos atsisakyti. Apie 15 % mobilizuotų atsargos karių trūko tinkamo dydžio uniformų. Intendantūros turtas kai kur buvo laikomas ne ten, kur mobilizavosi daliniai. Buvo mobilizuota dalis nemobilizuotinių tarnautojų ir specialistų. Tiekimo viršininkas, nors kariuomenės vadas dėl to keletą kartų į jį kreipėsi, nesupaprastino išduodamo turto apskaitos ir atskaitomybės tvarkos.

Atsargos karininkai buvo parengti prastai. Piliečiai neatliko savo prievolės – neatsinešė po 2 kg duonos, o atvykusieji su arkliais – nepristatė po 15 kg avižų ir šieno¹⁷⁵. Galiojo tvarka, kad mobilizuojamieji laikomas namie uniformas ir ginklus vykdam į dalinius turi pasiimti. Visi privalėjo atsinešti po 2 kg duonos, 2 poras baltinių ir, jei turi, ilgus batus. Už baltinius ir batus kariuomenė buvo numačiusi sumokėti. Policija, burmistrai, viršaičiai ir seniūnai buvo įpareigoti prižiūrėti, kad visi mobilizuojamieji laiku išvyktų į paskyrimo vietas¹⁷⁶.

Būta trūkumų ir kariuomenės aprūpinimo provizija srityje. Nustatyta, kad mobilizuoti daliniai duonos iš Intendantūros reikalavo dvigubai daugiau, nei buvo numatyta planuose, o dalinių ūkio pareigūnai nežinojo pagrindinių kariuomenės ūkio organizavimo reikalavimų, nes prie mobilizacijos planų nebuvo pridėta ūkio tvarkymo taisyklių ir statutų bei čekių knygelėlių. Kai kurių dalinių mobilizacijos planuose figūravo nepakeistos maisto produktų kainos atsižvelgiant į rinkos kainas, kai kur – net nuo 1931 m., iš ko aiškėja, kad mobilizacijos planai deramai nebuvo atnaujinti. Be to, planuose nenumatyta, kiek ir kokių produktų į žygį išvykstantys daliniai turi pasiimti, o laiku jų nepareikalavus – vėlavo tiekimas¹⁷⁷.

Buvo atkreiptas dėmesys ir į atsargos karių paskirstymą daliniuose atsižvelgiant į tautybę ir kilmę, nes mobilizacijos metu daug vietos vokeičių pateko į IV ir V PAB, o tai kėlė grėsmę. 2-ajame PP vyravo žydai ir

¹⁷⁵ Kariuomenės mobilizacijos reikalai. 1940 m. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 591, l. 29–30.

¹⁷⁶ Mobilizacijos skelbimas (priedas Nr. 6), 1935 m. LCVA, f. 3, ap. 1, b. 265, l. 111.

¹⁷⁷ Maisto ir pašaro dalies 1939 m. lapkričio 4 d. raportas. LCVA, f. 506, ap. 1, b. 229, l. 10.

miestelėnai. Tai vertinta neigiamai. Taip nutiko dėl to, kad buvo griežtai laikomasi teritorinės mobilizacijos principų ir pasienyje gyvenę vokiečiai pateko į PAB, o Kauno žydai – į mieste mobilizuojamus dalinius¹⁷⁸. Susipažinus su faktine PAB būkle, vokiečių tautybės asmenis teko skubiai perkelti į kitus dalinius¹⁷⁹. Matyt, tam tikrų teritorijų gyventojų tautinės sudėties Kariuomenės štabas, diegdamas teritorinę mobilizacijos sistemą, to neįvertino. Siekdamas pagreitinti mobilizaciją, gen. Leonas Radus-Zenkavičius siūlė teritorinės mobilizacijos principus Lietuvoje įdiegti dar 1923 m.¹⁸⁰ Jis kartu iškėlė ir problemas, susijusias su gausiai tautinių mažumų gyvenamomis teritorijomis, kur, anot generolo, diegiant teritorinės mobilizacijos principus reikėjo taikyti išimtis¹⁸¹. Įvertinus 1939 m. rudens patirtį, ateityje tose vietovėse, kur vyrauja tautinės mažumos, planuota atsisakyti visuotinės teritorinės mobilizacijos¹⁸².

Kai kur stokota drausmės ir tvarkos, nes 1939 m. rugsėjo 23 d. brg. gen. S. Raštikis, vykdamas į pasienį ir grįždamas atgal į Kauną, pastebėjo, kad Prienuose, Birštone ir Garliavoje kariai atrodo netvarkingi ir šlaistosi pakelėmis. VIII PAB 1-osios kuopos III būrys, buvęs Uciekos kaime, nuo pat rugsėjo 1 d. nebuvo gavęs karšto maisto, neturėjo palapinių, kariai stokojo baltinių ir autų, tačiau, nepaisydamas sunkumų, būrio vadas jaun. ltn. Vytas Viliūnas tvarkėsi gerai ir už tai kariuomenės vadas viešai padėkojo. Buvo nustatyta, kad VIII ir IX PAB dar nesukomplektuoti ir negali tinkamai atlikti savo funkcijų, kai kur trūksta kulkosvaidžių. Pasitaikė girtaujančių jaunesniųjų karininkų. Dalis atsargos karininkų, dažniausiai mokytojų, prastai pasirengę saugoti sienas, tačiau puskarininkiai, priešingai, – labai gerai parengti, karių išvaizda – patenkinama, nors kai kuriems uniformos, kad ir naujos, dėl nepritaikyto dydžio neti-

¹⁷⁸ 1939 m. rugsėjo mėnesio mobilizacijos reliacija. 1940 m. gegužės 4 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 547, l. 6.

¹⁷⁹ **Lesčius V.** Lietuvos kariuomenė sovietinės okupacijos išvakarėse // *Karo archyvas*. T. 25, 2010, p. 266.

¹⁸⁰ Karo apygardų ir aukštųjų kariuomenės viršininkų 1923 m. lapkričio 16 d. protokolai. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 406, l. 187–193.

¹⁸¹ Karo apygardų ir aukštųjų kariuomenės viršininkų 1923 m. gruodžio 21–22 d. protokolai. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 406, l. 228.

¹⁸² 1939 m. rugsėjo mėnesio mobilizacijos reliacija. 1940 m. gegužės 4 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 547, l. 6.

ko. Dėl batų kilo analogiška problema, trūko diržų ir batų tepalo. Kariai skundėsi dėl čiužinių stygiaus ir ankštų patalpų. Tačiau tos pačios išvykos metu kariuomenės vadas patyrė, kad 2-ajame KP ir Merkinės pasienio kuopoje palaikoma ideali tvarka ir drausmė¹⁸³.

Į minėtas ir kitas Kariuomenės štabo pastabas ateityje turėjo būti atsižvelgiama. Konstatuota, kad naktis ir blogas oras Lietuvos sąlygomis yra palankiausias aplinkybės mobilizacijai vykdyti, nes varžo priešų veiksmus, tačiau nurodyta imtis priemonių, kad ateityje šie veiksniai nesutrukdytų, gavus įsakymą, šaukimus, kurių lapelius siūlyta laikyti seniūnijose, išplatinti per 4–6 val.¹⁸⁴ Kritinio požiūrio į buvusią padėtį štabe nestokota. Štai Kariuomenės štabo III skyriaus viršininkas gen. št. plk. Antanas Šova teigė, kad, „mano supratimu, reikėtų „mažiau valgyti, bet daugiau kariuomenę modernizuoti“, kad ir mažesniu mastu, bet galėtume sėkmingiau reprezentuoti lauke“¹⁸⁵. Apskritai kariuomenėje laikytasi nuomonės, kad ne pajėgų dydis, o jų techninis aprūpinimas turi lemiamą reikšmę karo veiksmų metu.

LIETUVOS KARIUOMENĖS DEMOBILIZACIJA

1939 m. rugsėjo 23 d. Lietuvos vyriausybė, remdamasi Konstitucijos 141 str. ir Valstybės gynimo tarybos nutarimu, nusprendė prašyti Respublikos Prezidentą skelbti demobilizaciją¹⁸⁶. 1939 m. rugsėjo 25 d. *Elta* pranešė, kad iš kai kurių užnugario dalinių paleidžiami mobilizuoti atsargos kariai ir pradedamos gyventojams grąžinti rekvizuotos transporto priemonės. Kariuomenės vado 1939 m. rugsėjo 24 d. įsakymu iki 10 % atsargos karių penkioms dienoms buvo išleisti namo ūkio darbų atlikti.

¹⁸³ Kariuomenės vado įsakymas Nr. 31, 1939 m. rugsėjo 25 d. LCVA, f. 981, ap. 1, b. 5, l. 2–3.

¹⁸⁴ 1939 m. rugsėjo mėnesio mobilizacijos reliacija. 1940 m. gegužės 4 d. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 547, ap. 1. 2.

¹⁸⁵ Gen. št. plk. A. Šova, Kariuomenės organizacija, 1939 m. LCVA, f. 506, ap. 1, b. 243, l. 37.

¹⁸⁶ Posėdyje dalyvavo: ministras pirmininkas brg. gen. J. Černius, ministrai K. Bizauskas, brg. gen. K. Musteikis, A. Tamošaitis, J. Urbšys, div. gen. J. Sutkus, brg. gen. K. Skučas, L. Bistras, J. Kriščiūnas, K. Germanas ir valstybės kontrolierius K. Šakenis. Žr.: Ministrų Tarybos 1939 m. rugsėjo 23 d. posėdžio protokolas. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 1294, l. 176.

Vieniems iš atostogų grįžus, turėjo būti išleisti kiti¹⁸⁷.

Realiai kariuomenės demobilizacija Lietuvoje pamažu prasidėjo 1939 m. rugsėjo 25 d. Buvo nurodyta grąžinti paimtas transporto priemonės, bet tiek demobilizuotieji, tiek grąžinamo turto savininkai įspėti, kad paskelbus naują viešą kariuomenės mobilizaciją atsargos kariai skubiai vėl turės atvykti į dalinius, o savininkai pristatyti transporto priemonės į tas pačias vietas¹⁸⁸. Tą pačią dieną buvo nurodyta demobilizuoti IV ir V, o 30 d. ir likusius (VI–XII) PAB. Sienos apsaugą Marijampolės, Seinų, Alytaus, Trakų, Ukmergės, Utenos ir Zarasų apskrityse vėl turėjo perimti pasienio apsaugos policija, kuriai PAB privalėjo grąžinti visą paimtą turtą¹⁸⁹. Kariuomenės vadas padėkojo demobilizuojamiems kariams: „Paleidžiamiesiems iš tikrosios tarnybos atsargos kariams dėkoju už kario pareigų supratimą, tvarkingą ir greitą atvykimą į šaukimo vietas ir už drausmingą bei stropų pareigų pildymą kariuomenės dalyse <...>“¹⁹⁰ 1939 m. rugsėjo 28 d. kariuomenės vadas nurodė, jog įvykdžius demobilizaciją tuoj pat būtų atnaujinti mobilizacijos planai, kad ji vėl galėtų prasidėti bet kuriuo metu¹⁹¹. Keletą dienų vėliau minėta kariuomenės vado padėka buvo paskelbta viešai¹⁹².

1939 m. rugsėjo 29 d. krašto apsaugos ministras įsakė visas kariuo-

¹⁸⁷ Palaipsniui paleidžiami atsarginiai. *Karys*, 1939, Nr. 41, p. 1130.

¹⁸⁸ 1939 m. rugsėjo 25 d. buvo demobilizuoti: atsargos AP, atsargos pėstininkų batalionai, 6-asis AP, divizijų lengvosios (kavalerijos) rinktinės, transporto ir darbininkų batalionai, lauko paštas, visi mobilizuoti karo sanitarijos daliniai, išskyrus 3-iąją ir 9-ąją atsargos ligonines, karo veterinarijos daliniai, ginklavimo viršininkui pavaldūs daliniai. Turėjo būti sumažinti karo aviacijos, karo technikos ir intendantūros daliniai. Iš III PD ir 3-iojo PP teritorijoje suformuotų dalinių turėjo būti paleisti atsargos kariai iš I ir II PD mobilizacinių teritorijų. Rengiantis naujai galimai mobilizacijai buvo nurodyta, kad šaukimo lapeliai pagal mobilizacijos tvarkaraštį Nr. 12 (mobilizacija visoje teritorijoje) būtų balti, pagal tvarkaraštį Nr. 11 (mobilizacija dalyje teritorijos) ir *ypatingųjų karo pratimų* atlikti – rožiniai, pagal tvarkaraštį Nr. 4 (PAB mobilizacija) – geltoni. Žr.: Kariuomenės štabo 1939 m. rugsėjo 25 d. įsakymo nuorašas. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 848, l. 221–221 a. l.

¹⁸⁹ Kariuomenės štabo 1939 m. rugsėjo 29 d. įsakymo nuorašas. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 848, l. 223.

¹⁹⁰ Kariuomenės vado įsakymas Nr. 38, 1939 m. rugsėjo 25 d. LCVA, f. 981, ap. 1, b. 6, l. 8.

¹⁹¹ Kariuomenės štabo 1939 m. rugsėjo 28 d. įsakymo nuorašas. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 848, l. 224.

¹⁹² Kariuomenės vado padėka // *Karys*, Nr. 42 (1062), Kaunas, 1939 m. rugsėjo 28 d., p. 1137.

menės dalis rugsėjo 30 d. demobilizuoti ir visus dalinius grąžinti į taikos meto dislokacijos vietas. 3-iąją tankų kuopą, 1-ąją ir 2-ąją KP, pavaldžius divizijų vadams, perkelti atitinkamų ginklų rūšių pajėgų vadų žinion, o pašauktus *eilinių karo pratinimų* atlikti karius kariuomenėje palikti dar 6 savaites. Taikos meto kariuomenei sustiprinti nurodyta palikti 1939 m. jaunesniojo leitenanto laipsnį įgijusius atsargos karininkus ir aspirantus, taip pat 1914–1915 m. gimusius atsargos karius¹⁹³. Po demobilizacijos 1939 m. spalio 3 d. kariuomenės sąrašuose liko 44 865 kariai, nors faktiškai apie 5 % jų buvo mažiau. Iš jų 20 543 palikti 1914–1915 m. gimę atsargos kariai, o 10 385 pašaukti *pakartotinių pratinimų* atlikti¹⁹⁴. 1939 m. spalio 27 d. kariuomenėje buvo 1 713 tikrosios karo tarnybos karininkų ir 14 580 kareivių, 1 965 liktiniai („virštarnybiniai“) kareiviai, 78 kariūnai, 348 aspirantai, 1 709 civiliniai tarnautojai, 374 atsargos karininkai, 20 585 atsargos kareiviai, iš viso 41 352 žmonės¹⁹⁵, t. y. 84 % daugiau nei iki 1939 m. rudens.

1939 m. lapkričio 7 d. buvo įsakyta 1914 ir 1915 m. gimusius atsargos karininkus, puskarininkius ir karius, paliktus kariuomenei sustiprinti, lapkričio 20 d. paleisti, o atsargos puskarininkius ir karius, gimusius 1914 ir 1915 m., kurie 1939 m. dar nebuvo pašaukti atlikti *pratinimų*, – lapkričio 15 d. pašaukti į kariuomenę dalyvauti 6 savaitių pratybose¹⁹⁶. Taigi demobilizacija, kaip ir mobilizacija, buvo tik dalinė, o terminai visiškai likviduoti naujai suformuotus dalinius – ganėtinai ilgi, pvz., 11-asis PP Prienuose ir 16-asis PP Kaune turėjo būti išformuoti iki 1939 m. lapkričio 15 d., o II PD DLR Marijampolėje – iki spalio 25 d. ir t. t.¹⁹⁷

¹⁹³ 1914–1915 m. gimusių atsargos karių kariuomenėje buvo apie 10 000. Žr.: Kariuomenės štabo 1939 m. rugsėjo 29 d. įsakymo Nr. 32840 nuorašas. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 848, l. 225. 1939 m. rugsėjo 18 d. studijas baigė 246 aspirantai. Žr.: **Ažubalis A.** Op. cit. *Karo pedagogika Lietuvoje (1918–1940 m.)*. Vilnius, 2007, p. 85.

¹⁹⁴ I PD – 12 666 kariai, II PD – 12 968 kariai, III PD – 10 953 kariai, kavalerija – 4 372 kariai, inžinerija – 2 587 kariai, aviacija – 904 kariai, priešlėktuvinė apsauga – 414 karių. Žr.: Apytikrės kariuomenės sudėties žinios įvykdžius demobilizaciją 1939 m. spalio 3 d. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1093, l. 15.

¹⁹⁵ Kariuomenės žmonių ir arklių sudėties žinios 1939 m. spalio 27 d. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1093, l. 16.

¹⁹⁶ Įsakymas kariuomenei Nr. 21, 1939 m. lapkričio 7 d. LCVA, f. 511, ap. 1, b. 529, l. 71.

¹⁹⁷ IV ir V PAB iki lapkričio 8 d., VI, VII, VIII ir IX PAB iki lapkričio 15 d.: Kariuomenės štabo 1939 m. spalio 7 d. įsakymas II PD. LCVA, f. 858, ap. 1, b. 95, l. 45–45 ap. l.

MOBILIZUOTOS KARIUOMENĖS IŠLAIKYMO KAINA

Istoriografijoje plačiai eksplikuojamas teiginys, kad 1939 m. spalio 2 d. skubiai sušaukus kariuomenės vadovybę krašto apsaugos ministras brg. gen. K. Musteikis ir tiekimo viršininkas div. gen. Zenonas Gerulaitis pareiškė: „Šiandakt ministrų kabinetas nutarė kariuomenę demobilizuoti. Priežastis – mobilizuotos kariuomenės išlaikymas brangiai kainuoja, apie 10 milijonų litų mėnesiui, todėl mūsų valiutos pastovumo išlaikymo sumetimais ir nutarta demobilizacija.“¹⁹⁸ Karo sanitarijos viršininkas brg. gen. Vladas Nagius-Nagevičius replikavo: „Pone ministeri, jei demobilizuosime kariuomenę, tai Lietuva žus! Argi lito kurso pastovumo išlaikymas toks svarbus, kad norima rizikuoti Lietuvos laisve?!“¹⁹⁹ Akivaizdu, jei toks posėdis vyko, kad spalio 2 d. – mažai tikėtina data, nes, kaip minėjome, sprendimai dėl demobilizacijos buvo priimti gerokai anksčiau.

Istoriografijoje argumentuojant šį sprendimą operuojama teiginiais, kad 1939 m. rudenį mobilizuotų karių išlaikymas per mėnesį kainavo apie 10 mln. Lt ir tai lėmė demobilizaciją²⁰⁰. Anot K. Škirpos, mobilizacijai buvo išleista „bene 30 milijonų litų“²⁰¹. Verta aptarti šį su finansavimu susijusį argumentą. Iš esmės kalbama apie dviejų tipų lėšas: vienkartinės mobilizacijos ir nuolatinės mobilizuotų pajėgų išlaikymo išlaidas. Visuotinė mobilizacija turėjo kainuoti apie 30,1 mln. Lt²⁰², tačiau 1939 m. rugsėjį kariuomenę sudarė tik 72 % planuoto 125 000 karių skaičiaus, taigi ir mobilizacijos išlaidos atitinkamai turėjo būti mažesnės – apie 21,7 mln. Lt, o pridėjus ir galimas kariuomenės išlaikymo mėnesines išlaidas gaunama minėta K. Škirpos suma, artima faktinėms išlaidoms.

KAM 1939 m. sausio 31 d. kariūno ir aspiranto maitinimui per mėnesį nurodė skirti 48,45 Lt, kareivio – 22,87 Lt, sausasis daavinys per mėnesį turėjo kainuoti 34,12 Lt²⁰³. Suprantama, mobilizuotą kariuomenę reikėjo ne tik

¹⁹⁸ Šliogeris V. *Antanas Smetona: žmogus ir valstybininkas*. Cleveland, 1966, p. 137.

¹⁹⁹ Ten pat, p. 137.

²⁰⁰ Eidintas A. *Lietuvos Respublikos prezidentai*. Kaunas, 1991, p. 134.

²⁰¹ Škirpa K. *Lietuvos nepriklausomybės sutemos*. Vilnius, 1996, p. 212.

²⁰² Jokubauskas V. Lietuvos kariuomenės kariniai planai ir resursai eventualaus karo su Lenkija atveju 1938–1939 m. // *Karo archyvas*. T. 26, 2011, p. 294.

²⁰³ KAM 1939 m. sausio 31 d. įsakymas kariuomenei Nr. 8. LCVA, f. 981, ap. 1, b. 1, l. 9–9 ap. l.

maitinti, bet ir mokėti algas, naudotis transportu, eksploatuoti pastatus ir techniką, išlaikyti rekvizuotus arklius, taigi išlaidos turėjo būti didelės. Tačiau net 10 mln. Lt ar daugiau per mėnesį krašto apsaugai Lietuvai buvo pakeliamas. 1939 m. Lietuvos biudžeto išlaidos siekė 356,5442 mln. Lt, iš jų KAM – 85,8806 mln. (24,09 %): 40,7975 mln. Lt paprastųjų ir 45,0831 mln. Lt nepaprastųjų išlaidų²⁰⁴. Per pirmus septynis metų mėnesius KAM išlaidos sudarė 45,4756 mln. Lt (per mėnesį vidutiniškai apie 6,5 mln. Lt), t. y. 53 % metinių išlaidų, iš jų 32,2971 mln. Lt paprastųjų ir 13,1785 mln. nepaprastųjų išlaidų²⁰⁵. 1940 m. gegužės 31 d. Intendantūros parengtoje sąmatoje buvo numatyta, kad mobilizuotos kariuomenės išlaikymas per mėnesį, įskaitant atlyginimus, dienpinigius, maitinimą, pašarą, menkaverčio turto pirkimą ir remontą, transporto ir kt. išlaidas, kainuotų 11,028 mln. Lt²⁰⁶. Tačiau, kaip jau minėjome, aptariamuoju laikotarpiu buvo tik 72 % planuotų pagal karo meto kariuomenės sudėtį karių, taigi ir jos išlaikymas atitinkamai galėjo kainuoti tik apie 7,94 mln. Lt per mėnesį. Taigi 1939 m. būtų reikėję 32 mln. Lt, o 1940 m. iki birželio – dar apie 48 mln. Lt. Žinant, kad KAM paprastosios (kariuomenės išlaikymo) išlaidos 1939 m. siekė apie 40 mln. Lt, o mobilizuotų apie 90 000 pajėgų išlaikymas per metus turėjo kainuoti apie 95 mln. Lt, palyginti su ankstesniu laikotarpiu, papildomai reikėjo skirti 55 mln. Lt. Pridėjus dar apie 45 mln. Lt nepaprastųjų išlaidų (statyboms, ginkluotei, amunicijai ir t. t. įsigyti), 1940 m. KAM valstybės biudžete būtų tekę numatyti apie 140 mln. Lt. O 1940 m. Lietuvos biudžetas buvo suplanuotas 441,3 mln. Lt,²⁰⁷ sausio–balandžio mėn. valstybės pajamos siekė 137,9289 mln. Lt²⁰⁸. KAM nepaprastosios išlaidos I ketvirtį sudarė 5,1913 mln. Lt, paprastosios – 20,982 mln. Lt, iš viso – 26,1733 mln. Lt²⁰⁹. I ketvirtį Lietuva surinko apie

²⁰⁴ Lietuvos statistikos metraštis. 1939 m. Vilnius, 1940, p. 333–335.

²⁰⁵ Statistikos biuletenis. Kaunas, 1939, Nr. 9, p. 383.

²⁰⁶ Krašto apsaugos ministerijos 1940 m. gegužės 31 d. mobilizacinė sąmata. LCVA, f. 1, ap. 1, b. 541, l. 48–48 ap. l. Kitais 1940 m. archyviniais duomenimis, mobilizuotos kariuomenės išlaikymas per mėnesį turėjo kainuoti 10,45 mln. Lt. Žr.: Kariuomenės intendantūros kreditų mobilizacinė išlaidų sąmata, 1940 m. gegužės 16 d. LCVA, f. 506, ap. 1, b. 186, l. 111–111 ap. l.

²⁰⁷ Blažytė-Baužienė D., Tamošaitis M., Truska L. Lietuvos Seimo istorija. XX–XXI a. pradžia. Vilnius, 2009, p. 202.

²⁰⁸ Statistikos biuletenis. Vilnius, 1940, Nr. 5–6, p. 43.

²⁰⁹ Statistikos biuletenis. Vilnius, 1940, Nr. 7, p. 73–74.

31,26 % planuotų metinių pajamų, o KAM iš jų skyrė tik 18,98 %.

Europoje vykstant karui Lietuva, palikusi iš dalies mobilizuotą anksčiau minėto dydžio – 90 000 karių – kariuomenę, 1940 m. jai būtų turėjusi skirti ne mažiau kaip 1/3 valstybės biudžeto, o 1939 m. papildomai kariuomenei išlaikyti, nemažinant nepaprastųjų išlaidų ginkluotei, dar apie 24 mln. Lt (6,7 % valstybės biudžeto, ir KAM finansavimą padidinti iki maždaug 31 %, 1939 m. gynybai skiriant apie 110 mln. Lt)²¹⁰. Pasibaigus Nepriklausomybės kovoms, turint karo meto pajėgas, 1921–1923 m. Lietuvos išlaidos KAM siekė 57,56 % (1921 m.) – 33,87 % (1923 m.)²¹¹. Lenkija XX a. ketvirtajame dešimtmetyje taikos metu nuolatos kariuomenei skyrė gerokai per 30 % valstybės biudžeto²¹². Pateikti faktai liudija, kad kariuomenės finansavimo problemą laikyti rimta demobilizacijos priežastimi nederą, o tautininkų režimo sąlygomis tai galbūt galėjo būti baimės sukelti visuomenėje dar didesnę socialinę ir politinę įtampą padarinsys.

LATVIJOS, ESTIJOS IR SUOMIJOS KARIUOMENIŲ DYDŽIO POKYČIAI PRASIDĖJUS VOKIETIJOS–LENKIJOS KARUI

Prasidėjus Vokietijos–Lenkijos karui savo karines pajėgas didinti ar net mobilizuoti pradėjo ne tik Lietuva, bet ir kitos neutralumą deklaruojančios valstybės. Atsižvelgiant į mūsų tyrimo tikslus ir siekiant nustatyti, ar Lietuvos kariuomenės dalinė mobilizacija pagal mastą dėl regione kilusių grėsmių saugumui buvo dėsninga, ar išskirtinė reakcija į jas, reikėtų sužinoti, kokių priemonių stiprindamos savo karines pajėgas ėmėsi kitos mažosios regiono valstybės.

²¹⁰ Po mobilizacijos kariuomenė padidėjo nuo 22 000 iki 90 000 karių. Taigi būtina įvertinti papildomai pašauktų 68 000 karių išlaikymą (11,028 mln. Lt: 125 000) x 68 000 = 6 mln. Lt per mėnesį, keturiems mėnesiams reikėjo apie 24 mln. Lt.

²¹¹ Lietuvos išlaidos 1921 m. sudarė 813,4012 mln. auksinių, iš jų KAM – 468,1688 mln. Lt, 1922 m. išlaidos – 70,7642 mln. Lt, KAM – 30,3701 mln. Lt (42,92 %), 1923 m. išlaidos – 166,0242 mln. Lt, KAM – 56,2309 mln. Lt, 1924 m. išlaidos – 232,3247 mln. Lt, KAM – 55,9428 mln. Lt (24,08 %). Žr.: *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis*. Kaunas, 1990, p. 181.

²¹² **Vaičėnonis J.** Lietuvos kariuomenės modernizacija (1926–1939) // *Darbai ir dienos*. T. 21. 2001, p. 148, 158.

1939 m. sausio 1 d. Latvijos kariuomenėje buvo 1 969 karininkai ir karo valdininkai, 3 988 instruktoriai, 11 188 kariai ir 1 244 laisvai samdomi tarnautojai, iš viso 18 389 žmonės²¹³. 1939 m. rugsėjo 1 d. Latvijos pasienio apsaugos brigadoje tarnavo 1 300²¹⁴, kariuomenėje – 22 127 kariai²¹⁵ (3 diagrama). 1939 m. rugsėjo pirmoje pusėje, prasidėjus Vokietijos ir Lenkijos karui, Latvija atliko slaptą dalinę mobilizaciją ir į kariuomenę pašaukė apie 10 000 atsargos karių²¹⁶. Remiantis estų istoriografija, rugsėjo 15 d. Latvija mobilizavo 12 486 vyrus ir kariuomenė išaugo iki 29 947 karių, spalio 1 d. kariuomenę sudarė 30 078 kariai²¹⁷. 1940 m. birželio 1 d. kariuomenėje buvo 2 013 karininkų, 27 555 instruktoriai ir kariai, o su civiliniais tarnautojais – 30 843 asmenys²¹⁸. Bendrai karo atveju mobilizuotą Latvijos kariuomenę turėjo sudaryti 143 418 karių, iš jų 110 000 – kovinių dalinių²¹⁹, nors šalis turėjo apie 160 000–200 000 atsargos karių²²⁰.

Anot estų istoriko Urmo Salo, kalbant apie 1939–1940 m. Estijos kariuomenės dydį, galima pateikti tris skaičius: numatytą etatų skaičių, buvusiųjų sąrašuose ir faktinį karių skaičių. Šiuo atveju mes remsimės į sąrašus įtrauktų karių skaičiumi, nes Lietuvos kariuomenės suvestinėse nurodomi būtent sąrašiniai skaičiai, neįvertinus, kad dalis karių sirgo,

²¹³ **Bleiere D.** Op cit. *Latvijas ontrajā pasaules karā (1939–1945)*. Rīga, 2008, l. 92.

²¹⁴ **Bērziņš V., Bambals A.** *Latvijas armija*. Rīga, 1991, l. 76–83.

²¹⁵ **Saló U.** Estimation of Security threats and Estonian defence Planning in the 1930s. // *Acta Historica Tallinnensia*. Nr. 12. 2008, P. 70.

²¹⁶ **Bleiere D.** Op cit. *Latvijas ontrajā pasaules karā (1939–1945)*. Rīga, 2008, l. 169.

²¹⁷ **Saló U.** *Eesti kaitseväe valmisolek sõjaks ja vastupanuvõimalused 1939. aastal*. Magistro baigiamasis darbas. Tartu, 2005 [PDF.], l. 86.

²¹⁸ **Pētersons A.** *Krustugnis. 60 gadus no tautas slēptais 1940–1945*. Rīga, 2007, l. 83, 106.

²¹⁹ **Kuzmins V.** Latvijas bruņoto spēku mobilizācijas un aizsardzības plāni 1939. gada beigās–1940. gada sākumā // *Militārais apskats*. 2009, Nr. 3/4, l. 51.

²²⁰ Latvijos istoriografijoje teigta, kad Latvija turėjo apie 200 000 karo tarnybai parengtų vyrų, tarp jų 1 000 atsargos karininkų ir 17 000 puskarininkų. Žr.: **Bērziņš V., Bambals A.** *Latvijas armija*. Rīga, 1991, l. 75. Kiti autoriai teigia, kad 1940 m. Latvija turėjo 4 000 atsargos karininkų ir apie 19 000 puskarininkų. Žr.: **Кудряшов, И. Ю.** *Вооруженные силы Латвийской Республики в 1940 году*. Москва, 1991 (рукопись). E. Andersonas teigė, kad remiantis 1936–1937 m. mobilizacijos tvarkaraščiu Nr. 4 teoriškai karo atveju Latvija galėjo mobilizuoti 160 000 apmokytų atsargos karių, įskaitant 4 000 karininkų ir 17 000 puskarininkų, kurie su taikos meto pajėgomis būtų sudarę 180 000 kariuomenę. Žr.: **Andersons E.** *Latvijas Bruņotie spēki un to priekšvēsture*. Toronto, 1983, l. 602.

atostogavo ir t. t. Taigi 1939 m. sausio 1 d. kariuomenėje, Gynybos ministerijoje ir tarnybose tarnavo 13 191 asmuo, 1939 m. rugsėjo 1 d. – 13 303, 1939 m. lapkričio 1 d. – 16 535²²¹, 1940 m. kovo 1 d. – 15 851, 1940 m. liepos 1 d. – 16 300 asmenų²²². Iš viso Estijoje tuo metu buvo 161 105 atsargos kariai, o karo atveju pajėgos turėjo padidėti iki 104 364 karių (iš jų būtų 5 087 karininkai, 15 005 puskarininkiai ir 84 272 kariai)²²³. Estijos istorikas Magnus Ilmjäru rašo, kad „pirmosiomis Antrojo pasaulinio karo savaitėmis Lietuva ir Latvija mobilizavo atitinkamą skaičių rezervistų<...>. O štai Estija nedarė nieko, kad išsaugotų savo saugumą“²²⁴. Nors buvo atliekami pasyvūs kariuomenės stiprinimo darbai, į dalinius iš sandėlių atgabenta ginkluotės, parengtos pakrančių apsaugos baterijos, stebima padėtis, Estijos kariuomenės dydis iki pat 1940 m. birželio beveik nepakito.

1938 m. Suomijos kariuomenėje buvo 1 900 karininkų, 3 400 puskarininkų ir 24 000 kareivių, iš viso 29 300 vyrų²²⁵. 1939 m. taikos metu kariuomenėje jau tarnavo apie 33 000 karių²²⁶. Tuo metu Suomija karo atveju teritoriniu principu planavo mobilizuoti 9 PD – 127 800 vyrų, be to, dar buvo apie 100 000 atsargos karių ir 100 000 civilinės gvardijos narių. Bendrai Suomija turėjo apie 400 000 vyrų mobilizacinį rezervą²²⁷. 1939 m. spalio 21 d. SSRS karo atašė Suomijoje į Maskvą pranešė, kad spalio 7 d. Suomijoje prasidėjo atsargos karių iki 32 m., vėliau visuotinė – iki 40–45 metų – mobilizacija. Buvo tikimasi, kad suomiai sutelks

²²¹ **Salo U.** *Eesti kaitseväe valmisolek sõjaks ja vastupanuvõimalused 1939. aastal*. Magistro baigiamasis darbas. Tartu, 2005 [PDF.], l. 280.

²²² **Kaasik P.** The disbanding of the Estonian Army and Military establishments // *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Ed. by T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle. Tallinn, 2006, P. 143.

²²³ Estijoje buvo 155 045 (1894–1920 m. gimę) atsargos kariai, tačiau apie 15 % jų dėl ligos ir kitų priežasčių netiko karo tarnybai, todėl pašaukti buvo galima 14 940 puskarininkų ir 112 897 karius, iš viso 131 780 vyrų. Buvo 6 060 karininkų ir karo specialistų (1 528 karo valdininkai, gydytojai, inžinieriai), atsargoje laikytų iki 60 m., iš jų 4 532 karininkai (1880–1920 m. gimę). Žr.: **Salo U.** Estimation of Security threats and Estonian defence Planning in the 1930s // *Acta Historica Tallinnensia*. Nr. 12. 2008, P. 52–54.

²²⁴ **Ilmjäru M.** Estijos užsienio politika 1939–1940 m. // *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2, p. 90.

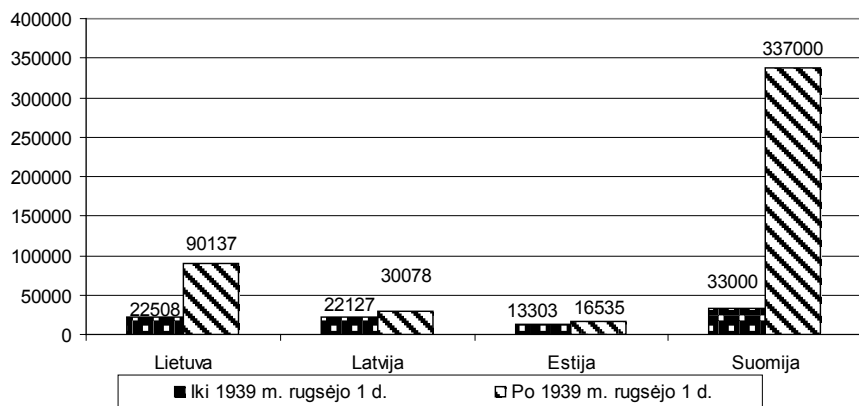
²²⁵ Suomijos kariuomenė, 1939 m. rugpjūčio 28 d. LCVA, f. 929, ap. 2, b. 10, l. 4.

²²⁶ **Jowett P.; Snodgrass, B.** *Finland at War 1939–45*, Oxford, 2006, P. 46–50.

²²⁷ **Condon, R. W.** *The Winter War Russia against Finland*. New York, 1972, P. 29.

apie 99 pėstininkų batalionus ir 10 kavalerijos eskadronų²²⁸. Žiemos karo pradžioje Suomija turėjo 337 000 kariuomenę (1940 m. kovo pradžioje – 346 500 karių)²²⁹. SSRS liaudies gynybos komisaras maršalas Klimentas E. Vorosilovas po Žiemos karo teigė, kad Suomijos gyvosios jėgos didžiausias ir visiškai realus potencialas buvo apie 600 000 vyrų²³⁰, tai sudarė daugiau kaip 16 % šalies gyventojų.

3 diagrama Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Suomijos kariuomenių dydis

1939 m. rudenį labiausiai padidėjo Suomijos (10 kartų) ir Lietuvos (4 kartus) kariuomenės. Latvijos pajėgos išaugo maždaug trečdaliu, Estijos – ketvirtadaliu. Mobilizuotoje Suomijos kariuomenėje atsidūrė apie 9 %, Lietuvos – 3,7 %, Latvijos ir Estijos – maždaug 1,5 % gyventojų (4 diagrama). Iki 1939 m. rudens visų keturių valstybių taikos meto kariuomenėse tarnavo apie 0,9–1,2 % gyventojų. Galima teigti, kad 1939 m. rudenį Lietuvos kariuomenę sudarė 72 % planuotų karo meto pajėgų, Latvijos – apie

²²⁸ Тайны и уроки Зимней войны 1939–1940. По документам рассекреченных архивов. Ред. Н. Л. Волковский. Санкт-Петербург, 2000, с. 50–54.

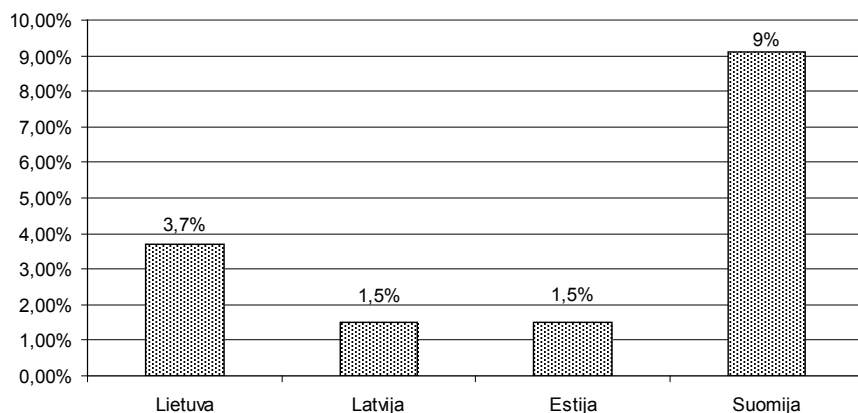
²²⁹ Petrauskas R. Trečiojo Reicho triumfas. Antrasis pasaulinis karas Europoje. I knyga. Vilnius, 2010, p. 382–383.

²³⁰ Тайны и уроки Зимней войны 1939–1940. По документам рассекреченных архивов. Ред. Н. Л. Волковский. Санкт-Петербург, 2000, с. 430.

21 %, Estijos – 15,8 %, o Suomija, tikėtina, mobilizavo maksimalų skaičių karių. Taigi akivaizdu, kad Lietuvos reakcija karinio saugumo užtikrinimo srityje buvo artima Suomijos veiksams, tačiau tai lėmusios priežastys skirtingos: Suomija didino savo pajėgas SSRS grėsmės akivaizdoje, o Lietuva – reaguodama į karo veiksmus valstybės pašonėje.

Lietuva iš karto, kai baigėsi masinis Lenkijos karių internavimas, paleidusi didžiąją dalį anksčiau mobilizuotų karių, pademonstravo, kad turėta, nors ir nedidelė, karinė galia nebus naudojama net kaip „nebylus argumentas“²³¹ per derybas Maskvoje dėl savitarpio pagalbos sutarties ir Vilniaus krašto perdavimo. Sprendimą palikti beveik dvigubai didesnes pajėgas, nei buvo iki 1939 m. rugsėjo, po demobilizacijos galėjo lemti ne grėsmė iš Rytų, o tai, kad ateityje buvo planuojama vienokiu ar kitokiu būdu atgauti Vilnių, kur būtų prireikę siųsti savo karinius dalinius. Be to, Lietuvoje įrengtose stovyklose dar buvo laikomi internuoti Lenkijos kariai, kurių kontrolę reikėjo užtikrinti.

4 diagrama Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Suomijos gyventojų, tarnavusių savo šalies kariuomenėje 1939 m. rudenį, dalis

²³¹ Diskutuoti galima apie tai, kad gausios mobilizuotos pajėgos ir nusiteikimas jas išlaikyti, kol Europoje vyksta karas, galbūt galėjo tapti svariu argumentu derantis Maskvoje dėl RA įgulų dydžio mažinimo ar net iš viso atsisakymo jas išleisti į Lietuvos Respublikos teritoriją pasirašant šią sutartį.

IŠVADOS

1939 m. mobilizacija vyko trimis etapais: 1) mobilizacija rugpjūčio pabaigoje organizavus *ypatinguosius* ir *įprastinius karo pratimus*; 2) pasienio apsaugos dalinių mobilizacija pagal tvarkaraštį Nr. 4 rugsėjo pirmosiomis dienomis ir 3) dalinė mobilizacija, pradėta rugsėjo 17 d. Tačiau visų jų priežastys skirtingos. Pirmuoju ir antruoju atveju mobilizacija buvo inspiruota Vokietijos arba Lenkijos kariuomenės invazijos grėsmės, o rugsėjo 17 d. – poreikio internuoti besitraukiančius arba atremti puolančius Lenkijos karius, taip pat netikrumas, ar SSRS armija, įsiveržusi į Lenkiją, pripažins Lietuvos sienas ir jos neutralumą.

Mobilizacijos priežasčių sąsąjų su SSRS invazija į Lenkiją galime įžvelgti, tačiau dėl demobilizacijos buvo apsispręsta gerokai anksčiau, nei prasidėjo Lietuvos ir SSRS pokalbiai dėl derybų, tuo metu, kai Lietuva pagal Molotovo-Ribbentropo paktą dar tebebuvo Vokietijos įtakos sferoje. Taigi sieti Lietuvos ir SSRS derybas dėl savitarpio pagalbos sutarties ir Vilniaus krašto perdavimo nėra jokio pagrindo. Maža to, demobilizacija buvo tik dalinė, o Lietuvos kariuomenė po jos liko gerokai stipresnė nei 1939 m. vasarą, taigi finansavimo stokos argumentas negalėjo būti esminis apsisprendžiant paleisti dalį atsargos karių. Tai lėmė pasikeitusios aplinkybės – nebeliko priežasčių, kurios inspiravo mobilizaciją: Lenkijos kariai buvo internuoti, o SSRS kariuomenė sustojo prie administracinės linijos ir kol kas nesikėsino į Lietuvos suverenitetą ir teritorinį vientisumą.

1939 m. rugsėjo 17–19 d. vykdydama dalinę mobilizaciją Lietuvos kariuomenė susidūrė su nemažai aprūpinimo ir administracinių problemų, tačiau atsargos kariai susirinko greitai ir per dvi paras beveik visi koviniai daliniai buvo pasirengę veikti. Mobilizacija taip pat parodė, kad daliniai, formuojami be taikos meto pagrindo, kuriasi sunkiai ir ilgai, o 1939 m. rugsėjį tokių dviejų AP suformuoti iki demobilizacijos taip ir nepavyko. Tačiau tai buvo biurokratiniai trukdžiai, o ne strateginio planavimo ar operatyvių sprendimų priėmimo problemos. Mobilizacijos terminai buvo labai trumpi, tad Lietuvos kariuomenė prirėkęs vėl galėjo greitai mobilizuotis ir pasirengti eventualiems karo veiksams.

Lietuvos kariuomenė 1939 m. rudenį tiek faktiškai (pagal skaičius), tiek santykinai labiau padidėjo nei Latvijos ir Estijos pajėgos, o Suomijos mobilizacijos mastai buvo didžiausi. Tai leidžia teigti, kad Latvijos ir Es-

tijos, priešingai nei Suomijos, reakcija į SSRS kariuomenės telkimą pasie-nyje nerodė jų nusiteikimo kariauti su SSRS. Lietuva, priešingai, 1939 m. rugsėjį neabejotinai SSRS, kaip Vokietijos arba Lenkijos, puolimo atveju būtų sutelkusi kariuomenę ir šaulius ir priešinusi. 1939 m. rugsėjį mobi-lizuota Lietuvos kariuomenė, turėdama kiekybinę persvarą galimų karo veiksmų rajone, buvo pajėgi kovoti su Lenkijos kariuomene Vilniaus krašte, tačiau neutralumo politika ir antivokiškos valdančiojo elito nuo-taikos lėmė, kad mobilizuotos pajėgos rengėsi tik Lietuvos gynybai.

Lietuvos kariuomenės demobilizacija rodo, kad politikai nesinaudojo valstybės karine galia ir neplanavo to daryti per galimas derybas 1939 m. rugsėjo antroje pusėje su Vokietija, o vėliau ir su SSRS. Galbūt derybų Maskvoje metu būtų siekiama pagrįsti teiginius, kad SSRS karinių įgulų Lietuvoje poreikio nėra, nes jos pačios pajėgos yra pakankamai gausios. Bet į eventualiai realias karines grėsmes 1939 m. vasarą ir rudenį buvo reaguojama operatyviai. Vis dėlto išskirtinė Lietuvos reakcija Baltijos Antantės šalių kontekste mobilizuojant savo pajėgas rodo, kad bendros pozicijos gynybos klausimu nebuvo, šalys karinio saugumo srityje veikė individualiai, galbūt apsiribodamos konsultacijomis arba keisdamosi in-formacija.

Karinių dalinių pavadinimų santrumpos

AG – artilerijos grupė	PAB – pasienio apsaugos batalionas
AKE – atsargos kavalerijos eskadronas	PAR – priešlėktuvinės apsaugos
AP – artilerijos pulkas	rinktinė
DLR – divizijos lengvoji (kavalerijos)	PB – pėstininkų brigada
rinktinė	PD – pėstininkų divizija
KB – kavalerijos brigada	PP – pėstininkų pulkas
KD – kavalerijos divizija	PR – priedangos rinktinė
KP – kavalerijos pulkas	RAB – raitosios artilerijos baterija

1 lentelė Lietuvos kariuomenės 1939 m. rugsėjo 17 d.
mobilizacijos rezultatai pagal apskritis²³²

Apskritis	Planuota pašaukti		Įteikta šaukimų				Atvyko į kariuomenę						Iš viso atvyko į kariuomenę		
	Karininkų	Karių	Karininkų	Planuotų %	Karių	Planuotų %	Karininkų	Planuotų %	Pasauktų %	Karių	Planuotų %	Pasauktų %	Iš viso	Planuotų %	Pasauktų %
1 Alytaus	67	6275	68	101,49	5265	83,9	68	101,49	100	5347	85,21	101,56	5415	85,38	101,54
2 Biržų	22	554	18	81,82	463	83,57	18	81,82	100	464	83,76	100,22	482	83,68	100,21
3 Kauno	974	11 273	932	95,69	10 014	88,83	1007	103,39	108,05	9798	86,92	97,84	10 805	88,23	98,71
4 Kėdainių	4	639	4	100	614	96,09	4	100	100	614	96,09	100	618	96,11	100
5 Kėtingos	16	1500	16	100	1295	86,33	16	100	100	1297	86,47	100,15	1313	86,61	100,15
6 Marijampolės	90	5658	90	100	5286	93,43	90	100	100	5286	93,43	100	5376	93,53	100
7 Mažeikių	5	203	5	100	160	78,82	5	100	100	160	78,82	100	165	79,33	100
8 Panevėžio	185	8746	184	99,46	7922	90,58	145	78,38	78,8	7922	90,58	100	8067	90,33	99,52
9 Raseinių	0	96	0	0	67	69,79	0	0	0	93	96,88	138,81	93	96,88	138,81
10 Rokiškio	40	3822	39	97,5	3450	90,27	38	95	97,44	3447	90,19	99,91	3485	90,238	99,89
11 Seinų	49	2446	48	97,96	2211	90,39	48	97,96	100	2412	98,61	109,09	2460	98,6	108,9
12 Šakių	38	3624	38	100	3522	97,19	38	100	100	3476	95,92	98,69	3514	95,96	98,71
13 Šiaulių	35	1566	33	94,29	1127	71,97	34	97,14	103,03	1429	91,25	126,8	1463	91,38	126,12
14 Tauragės	25	3183	25	100	2733	85,86	25	100	100	2733	85,86	100	2758	85,97	100
15 Telšių	16	2020	16	100	2020	90,3	16	100	100	2017	99,85	2033	2033	90,24	99,85
16 Trakų	54	4444	54	100	4049	91,11	54	100	100	4012	90,28	99,09	4066	90,4	99,1
17 Ukmergės	91	5853	91	100	5154	88,06	90	98,9	98,9	5152	88,02	99,96	5242	88,19	99,94
18 Utenos	61	4580	55	90,16	4131	90,2	58	95,08	105,45	4399	96,05	106,49	4457	96,04	106,47
19 Vilka- viškio*	68	4191	55	80,88	2450	58,46	68	100	123,64	3350	79,93	136,73	3418	80,25	136,45
20 Zarasų	31	1977	27	87,1	1649	83,41	30	96,77	111,11	1874	94,79	113,64	1904	94,82	113,6
Iš viso:	1871	72 867	1798	96,1	63 582	87,26	1852	98,99	103	65 282	89,59	102,67	67 134	89,83	102,68

*Vilkaviškio apskrities duomenys apytiksliai, nes apskrities komendantas nepateikė atvykusiųjų duomenų, tik konstatavo, kad dauguma.

²³² Apskričių mobilizacijos vykdymo žinios, 1939 m. LCVA, f. 929, ap. 5, b. 560, l. 3–177.

LIETUVA ANT KARO SLENKŠČIO: 1939 M. KARIUOMENĖS MOBILIZACIJA

Vytautas Jokubauskas, M. A.,
Klaipėdos universiteto Istorijos katedros doktorantas

Santrauka

Po dalinės kariuomenės mobilizacijos 1939 m. rugsėjo 17 d. Lietuva turėjo sutelkusi bene didžiausias savo istorijoje karines pajėgas. Pati mobilizacija, kaip ir demobilizacija, vyko keliais etapais. *Ypatingieji karo pratimai* buvo paskelbti 1939 m. rugpjūčio 28 d., o pasienio apsaugos batalionų mobilizacija pagal tvarkaraštį Nr. 4 – rugsėjo 1 d. Šie veiksmai buvo reakcija į eventualios Vokietijos ir Lenkijos kariaujančių ginkluotųjų pajėgų invazijos padidėjusią grėsmę. Tai patvirtina pasienio apsaugos batalionų mobilizacija (buvo mobilizuoti tik IV–XII batalionai) ir kariuomenės telkimo Pietų Lietuvoje planai.

Baiminantis, kad į Lietuvos teritoriją sieks patekti sumuštos Lenkijos kariuomenės daliniai, 1939 m. rugsėjo 16 d. buvo priimtas sprendimas skelbti dalinę Lietuvos kariuomenės mobilizaciją. Ji prasidėjo jau kitą dieną – rugsėjo 17-ąją. Procesą galėjo paskatinti gandai apie SSRS įsiveržimą į Lenkiją, tačiau pats sprendimas dėl dalinės mobilizacijos Lietuvoje buvo priimtas anksčiau, nei Raudonoji armija peržengė Lenkijos sieną.

Decentralizuota teritorinės mobilizacijos sistema leido Lietuvos kariuomenę mobilizuoti per 24–48 val. ir laiku pasirengti galimiems netikėtiems ne tik Lenkijos kariuomenės, bet ir Raudonosios armijos veiksams. O priedangos veiksmus kai kurie daliniai galėjo vykdyti jau po 6 val., nes nuo 1939 m. rugpjūčio mėn., kai kariuomenėje buvo 22 508 kariai, iki 1939 m. rugsėjo 17 d. dalinės mobilizacijos ji jau buvo padidėjusi iki 37 279 karių. Po dalinės mobilizacijos Lietuvos kariuomenė padidėjo iki 90 137 karių, ir šį dydį galėjo lemti laukiamas internautinų Lenkijos karių skaičius – 2–3 pėstininkų divizijos ir kavalerijos brigada iki 52 000 karių.

Sprendimas Lietuvoje dėl kariuomenės demobilizacijos buvo priimtas 1939 m. rugsėjo 23 d., t. y. baigus masinį Lenkijos karių internavimą, ir jo

sieti su vėliau prasidėjusiomis Lietuvos ir SSRS derybomis dėl savitarpio pagalbos sutarties ir Vilniaus krašto grąžinimo Lietuvai pagrindo nėra. Be to, ir pati demobilizacija buvo tik dalinė ir vyko neskubant. Paskelbus demobilizaciją, po mėnesio, 1939 m. spalio 27 d., kariuomenę sudarė 41 352 kariai, t. y. 84 % daugiau negu 1939 m. vasaros pabaigoje.

Išanalizavus kitų mažųjų regiono valstybių – Latvijos, Estijos ir Suomijos – to meto istorinį kontekstą galima teigti, kad Lietuvos kariuomenės reakcija į eventualias grėsmes stiprinant savo karinę galią buvo gero- kai platesnė nei Latvijos ir ypač Estijos. Žinoma, Suomija, reaguodama į kylančią SSRS grėsmę, savo pajėgas tiek faktiškai (tai liudija skaičiai), tiek santykinai iš minėtų keturių valstybių padidino daugiausia, ir Žiemos karas parodė, kad elgėsi teisingai, be to, šalis išvengė sovietizacijos. Tiesa, 1939–1940 m. Suomijos, Lietuvos, Latvijos ir Estijos geopolitinė padėtis buvo skirtinga.

LITUANIE SUR LE SEUIL DE GUERRE: MOBILISATION DE L'ARMÉE EN 1939

Vytautas Jokubauskas,
Université de Klaipėda

Après une mobilisation partielle de l'armée le 17 septembre 1939, la Lituanie avait des forces militaires les plus grandes dans toute l'histoire par son nombre. La même mobilisation comme la démobilisation, se passait en quelques étapes. Les exercices militaires spéciaux étaient annoncés le 28 août 1939, et la mobilisation des bataillons de sécurité frontière suivant l'horaire Nr. 4 – le 1 septembre. Ces actions étaient évoquées par la menace éventuelle augmentée des forces armées de l'Allemagne et de la Pologne. Cela est confirmé par la mobilisation des bataillons de sécurité frontière, seuls les IV-XII bataillons étaient mobilisés ainsi que les plans de concentration de l'armée en Lituanie du sud.

Au risque de l'accès des unités de l'armée polonaise battu dans le territoire lituanien, le 16 septembre 1939 la décision était prise à annoncer la mobilisation partielle de l'armée lituanienne qui était déjà commencée le jour précédent – le 17 septembre. Une telle décision pourrait être encouragée par les rumeurs concernant l'invasion de l'Union Soviétique dans la Pologne, mais la même décision par rapport à la mobilisation partielle en Lituanie était prise plus tôt que l'armée Rouge est passée la frontière polonaise.

Le système territorial décentralisé de mobilisation donnait une possibilité pour l'armée lituanienne à se mobiliser pendant 24-48 heures et à préparer à temps pour les péripéties inattendues non seulement de l'armée polonaise, mais aussi de l'armée Rouge. Pendant que les actions de couverture pourraient être effectuées après 6 heures, parce que dès le mois d'août 1939, quand l'armée avait juste 22 508 soldats, jusqu'à la mobilisation partielle en 17 septembre 1939 l'armée était augmentée jusqu'à 37 279 soldats. Après la mobilisation partielle, l'armée lituanienne a augmenté jusqu'à 90 137 soldats et son nombre pouvait être influencé par

le nombre des soldats polonais internés attendus – 2-3 divisions de l'infanterie et la brigade de cavalerie jusque 52 000 soldats.

La décision concernant la démobilisation de l'armée lituanienne était prise le 23 septembre 1939, c'est-à-dire après avoir terminé l'internement massif des soldats polonais, et donc il n'y a pas aucune raison à l'associer avec des négociations de Lituanie et l'Union Soviétique concernant un contrat d'une entraide et une restitution de la région de Vilnius pour la Lituanie. En outre, la même démobilisation était juste partielle et passait au fur et à mesure, sans urgence, après avoir passé un mois après une proclamation de la démobilisation le 27 octobre 1939 il y avait dans l'armée 41 352 soldats, c'est-à-dire 84 pourcent davantage qu'à la fin d'été en 1939.

Au contexte général des autres petits pays de la région : Lettonie, Estonie et Finlande, il est possible d'affirmer que la réflexion de l'armée lituanienne sur les menaces éventuelles en fortifiant sa puissance militaire, était passablement de plus grand volume que celle de Lettonie ou Estonie. Évidemment, la Finlande réagissant à la menace de l'Union Soviétique, a augmenté ses forces par les nombres absolus d'une manière la plus distinguée de tous les quatre pays, et donnait le résultat – la guerre de l'Hiver, en plus ce pays a évité de soviétisation, quoique dans les années 1939-1940 la situation géopolitique de Finlande différait passablement de celle de Lituanie, Lettonie ou Estonie.

LITHUANIA ON THE THRESHOLD OF WAR: 1939 MILITARY MOBILIZATION

Vytautas Jokubauskas,
Klaipėda University

After the partial mobilization of the army on 17 September 1939, Lithuania had perhaps the highest number of troops in its history. Mobilization itself, same as the demobilisation took place in several stages. The *special* military exercises were announced on 28 August, 1939, and mobilization of border security battalions according to the schedule No. 4 – on 1 September. These actions were caused by the increased threat of eventual invasion by the belligerent German and Polish armed forces. Mobilization of the border guard battalions (only the battalions 4-12 were mobilized), plans for the concentration of troops in southern Lithuania confirm this.

Due to the rising threat that units of the beaten Polish army would try to enter the territory of Lithuania, decision was made on 16 September 1939, - to declare a partial mobilization of the Lithuanian Armed Forces, which began the very next day, on 17 September. Such a decision might have been stimulated by rumours of a Soviet invasion of Poland, but the decision on the partial mobilization of Lithuania was adopted before the Red Army crossed the Polish border.

Decentralized territorial mobilization system enabled the Lithuanian Army to get mobilized within 24-48 hours, and to prepare in time for possible surprises, not only from the Polish army, but also the Red Army. And cover military operations could be carried out by some units already after 6 hours, as from August 1939, when the army had 22,508 soldiers, the army had already been increased to 37,279 troops prior to the partial mobilization of 17 September, 1939. After the partial mobilization, the Lithuanian Armed Forces had increased to 90,137 troops and this size could be determined by the expected number of internment Polish troops - 2-3 infantry divisions and a cavalry brigade of up to 52,000 troops.

The decision on military demobilization in Lithuania was adopted on 23 September 1939, after the end of the mass internment of Polish troops, and there are no grounds to associate it with the subsequent Soviet Union – Lithuanian negotiations regarding mutual assistance agreement and the return of Vilnius region to Lithuania. In addition, the demobilization itself was only partial and took place gradually and without hurry; one month after the announcement of demobilization, on 27 October 1939, the army still had 41,352 troops, i.e., 84% more than in the late summer of 1939.

The general context of other small countries in the region: Latvia, Estonia and Finland, suggests that the response of the Lithuanian Army to eventual threats by strengthening its military power, was much broader than in Latvia and particularly Estonia. Of course, Finland, in response to the rising threat from the Soviet Union, increased its forces most significantly of all four states in both absolute numbers and relative terms, and this yielded the result - the Winter War; besides, the country avoided the Sovietization, although in 1939-1940 Finland's geopolitical status differed significantly from Lithuania, Latvia and Estonia.